

VÖRÖS KÁROLY—ORBÁN SÁNDOR—SÁNDOR PÁL

Az új- és legújabbkori társadalomtörténeti kutatásokhoz (Tervezet)*

BEVEZETÉS

1.

A felszabadulással kezdődő három utolsó évtized magyar történetének és történetkutatásának eredményei között különösen jelentős helyet foglalnak el az 1848-cal kezdődő és a felszabadulással zárult korszaknak: a magyar kapitalizmus korának kutatásában elért eredményeink.

Annak a nagy változásnak taglalásába, amit a felszabadulás a kutatás feltételeiben, kivált a korszak vonatkozásában, mindezen korlátok társadalmi, politikai s ebből kinőtt szemléleti bázisának lerombolásával jelentett, itt felesleges lenne belebocsátkoznunk. Csupán annak a változásnak jelentőségére kívánunk utalni, amit a kor történeti kutatása számára — nem utolsósorban a korábban elzárt források megnyitása által feltáruló lehetőségek maradéktalan felhasználásában — a marxista történeti módszer alkalmazása jelentett: biztosítékként annak, hogy az így most kibontakozó történeti kép valóban reális összefüggésekbe, viszonyokba rendezve, reális szempontok szerint értékelve jön majd létre.**

2.

A kor reális képének immár marxista módszerű rekonstrukciója során az elmúlt negyedszázad alatt alapvető összefoglaló szintézisek (így az egyetemi tankönyv IV. kötete és Magyarország kétkötetes történetének vonatkozó fejezetei) mellett megszülettek a fejlődés egyes nagy ágazatainak vagy fontos alkorszakainak történetét bemutató összefoglalások is; a korszak gazdaságtörténetének éppúgy, mint politikai történetének vagy művelődése egyes ágai történetének vonatkozásában. Mindezek közül kivált a gazdaságtörténetben kidolgozott nagy összefoglalások (itt Sándor Vilmos, Berend T. Iván és Ránki György, mellettük legújabban Katus

* Az itt közölt szöveg azon tervtanulmányok sorába illeszkedik, melyeket az MTA Történettudományi Intézet Igazgatósága a hazai történetkutatásunk egyes területein lehetséges tenni-valók tárgyában — az új öt éves munkaterv előkészítéseként — készíttetett az Intézet munkatársaival, s melyeket az Igazgató Tanács sorozatos ülésein vitatott meg. — Épp a jelen kézirat vitájának határozata értelmében a társadalomtörténeti kutatásokról szóló, itt közlésre kerülő tanulmányt egy részletes tervezet fogja kiegészíteni az ipari munkásság körében lezajlott társadalmi mozgások vizsgálatára vonatkozóan. Ezt a külön tervezetként készülő kiegészítést folyóiratunk szintén közölni fogja. — A szerk.

** *Gyakorlati céljának* — és az ebből adódó terjedelmi korlátoknak — megfelelően a munkálat sehol nem érezte feladatának sajátlagosan történetelméleti kérdések általánosságban való felvetését, — mint ahogy a jelentősebb szerzők és fontosabb munkáik rövid felsorolásán túlmenően nem tért ki a marxista társadalomtörténeti kutatás a korszak vonatkozásában elért eddigi gazdag eredményeinek összefoglalására és értékelésére sem. Mindkettőt az egyes kérdéskörökben majd konkrétan meginduló kutatások megkerülhetetlen és azok megalapozása szempontjából rendkívül jelentős feladatának tartja.

László fundamentális összefoglalásait emelhetjük ki) valamint a politikatörténet legfontosabb ágazatai közül olyan, a nemzeti történet egészére érvényes elvi megállapításokat tartalmazó összefoglalások, mint a Magyar Forradalmi Munkásmozgalom Története (és ezt kiegészítve a Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai) egyszersmind biztos alapozásként szolgáltak a kor hazai társadalomtörténetének kutatásához és ábrázolásához is.

Hosszadalmas és így indokolatlan is lenne itt részletezve, tételeken felsorolnunk a magyarországi kapitalizmus társadalomtörténetére vonatkozó kutatás az utolsó negyedszázad során elért eredményeit. Ezek legszélesebb, legsokoldalúbb, a 60-as évek végéig megszületett kutatási eredményekre legteljesebb összegezésül a Hanák Péter, Lackó Miklós és Ránki György által készített Gazdaság, társadalom és politikai gondolkodás Magyarországon a kapitalizmus korában c. nagyszabású munkát tekinthetők, melyet a vitára bocsátásakor elhangzott (a munkálattal együtt Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről c. alatt publikált) hozzászólások igen hasznosan egészítettek ki. Az alábbiakban e korszak kutatásának most már csak átfogó, összegző igényű publikációira korlátozódva, a kutatás objektív nehézségeire igen jellemzőnek kell éreznünk azt, hogy az egész 1848-cal kezdődő évszázadon áttekintő, rendszeres, sajátlagosan társadalomtörténeti összefoglalásra csupán két munka vállalkozott, ezek is a társadalom csupán egy-egy (igaz, hogy rendkívüli jelentőségű) ágazatának vonatkozásában: egyik Balázs Bélának a középrétegek egy évszázados útját vizsgáló, gondolatébresztő, alapjában esszé-szerű — a másik Lackó Miklósnak a magyarországi ipari munkásság összetételét, annak alakulását a rendelkezésre álló statisztikai anyagot helyenként saját szociológiai módszerű anyaggyűjtésével kiegészítve részletesen és rendszeresen vizsgáló tanulmánya. A további összefoglaló igényű rész kutatások már minden esetben a világháború, valamint a két forradalom éveit mint választóvonal mentén vágódnak szét: közvetlenül többnyire a kutatók specializálódásának, alapjában azonban nyilvánvalóan az egész társadalmi szerkezet s gazdasági-politikai keretei a világháború végével bekövetkezett teljes megváltozásának következménye- és tükröképeként.

A magyarországi kapitalizmus kora történetének így élesen elkülönülő két periódusa közül a világháború előtti korszak vonatkozásában általános igényük révén Szabad György, Hanák Péter, Szuhay Miklós, Kolossa Tibor tanulmányai, valamint a Szabó István szerkesztette, az 1848 és 1914 közötti magyar parasztságot elemző vállalkozás egyes tanulmányai emelendők ki. E témájukban szélesebb, általános kitekintésű tanulmányokat fontos vonatkozásban egészítik ki Sándor Pálnak a XIX. századi parasztság birtokviszonyait, rétegződését kutató és elemző tanulmányai.

A két világháború közötti korszak társadalomtörténetéről általános igénnyel frott tanulmányok közül Ránki György és Berend T. Iván, Márkus László, Pándi Iлона, Szabolcs Ottó; Puskás Júlia tanulmányai emelendők ki. A társadalomtörténet azonban e korszakok vonatkozásában már fokozottan összefonódik mindenekelőtt a politikai történettel, így legkövetkezetesebben Lackó Miklósnak több, a hazai szélsőjobboddallal foglalkozó tanulmányában.

Ezeket a szélesebb, általában országos kitekintésű, összefoglaló igénnyel keletkezett és elvi következtetések révén a további kutatást is befolyásoló munkákat szerencsésen egészítik ki mindkét periódus társadalomtörténetének vonatkozásában egyes helytörténeti munkák, ill. vonatkozó fejezeteik, — bár, mint arra másutt már rámutattunk, a helytörténeti kutatásoknak éppen részint általában is, de kivált a társadalomtörténetet tekintve, a dualizmuskori vonatkozások jelentik talán leggyengébb, eddig leginkább mellőzött pontjaikat.

3.

A fenti rendkívül vázlatos — az említésnél ismérvként egyrészt a sajátlagosan társadalomtörténeti megközelítés, másrészt az összefoglaló és értékelő igény, végül a szélesebb körű elvi következtetéseket is levonó ábrázolás együttes jelentkezését kitűző — felsorolás is (kiegészítve a korszakra vonatkozó olyan demográfiai összefoglalások idézésével, mint Thirring Lajos, Kiss

Albert vagy Acsádi György és Klinger András munkái) alkalmas lehet annak érzékeltetésére, hogy az utolsó negyedszázad marxista történetkutatása egyrészt megfelelően foglalkozott a magyar kapitalizmus korszakának társadalomtörténetével, másrészt ennek alapvonalait: legfőbb tendenciáit és összefüggéseit éppúgy, mint döntő pontokon részletkérdéseit is sikeresen feltárta, végül kijelölte ezeknek során a kutatások további főirányát és problémáit is.

Mindezen kutatások gerincük gyanánt — teljes joggal — azt a hatalmas statisztikai adatanyagot használták, melyet a vizsgált korszak, kivált a múlt század 60-as éveitől, a magyar statisztikai szolgálat kibontakozásától kezdve, igen nagy mennyiségben és sok szempontból felvéve az utókorra hagyott. A korszak társadalomtörténetének fővonásai ezt felhasználva váltak viszonylag rövid idő alatt felvázolhatókká.

A mélyebb, és e fővonalat nemcsak bizonyítani, erősíteni, hanem helyenként módosítani, vagy pontosabban értelmezni is képes vizsgálatot, ill. az ilyen vizsgálatok továbbfejlesztését, az így megállapított tendenciák mechanizmusának érvényesülését azonban előbb-utóbb nehezíteni fogja az a körülmény, hogy e megmaradt statisztikai anyag felvételi, csoportosítási, vagy feldolgozási szempontjainál fogva nem mindenben bizonyul felhasználhatónak az ilyen, szükségképpen mélyebb vizsgálati szintet igénylő kutatásokhoz — arról nem is szólva, hogy bizonyos problémák vizsgálatához efféle statisztikai anyag nem is áll rendelkezésünkre. Így éppen azokon a pontokon, ahol a társadalmi szerkezet, vagy mozgás csak részletesebb elemzéssel vizsgálható jelenségei kerülnek sorra, a vizsgálathoz statisztikai, tehát mindenekelőtt számszerű bizonyításra használható anyag már nem, vagy csupán kevésbé található, ill. használható fel.

Nem kisebb súlyú probléma az, hogy a szóbanforgó korszak társadalomtörténeti kutatásához rendelkezésre álló konkrét, számszerű statisztikai adatanyag elsősorban a különböző, többé-kevésbé rendszeresen ismétlődő felvételi időpontokra kialakult, kizárólag mennyiségi elemekből összeállított társadalmi és egyéb szerkezetek összehasonlítását teszi lehetővé. Ugyanakkor jórészt homályban marad az, hogy az egyes, legjobb esetben változatlan elvek szerint összeállított, formálisan tehát nehézség nélkül összehasonlítható szerkezetek elemeiknek mennyiségileg mérhető változásán túl, mennyiben változtak meg tartalmilag is: az egyes felvételi időpontokban a számok mögött álló, éveken át azonos kategóriákba beosztott, számszerű adatokkal mennyiségileg jellemzett társadalom tartalmilag-minőségileg milyen változáson ment át. Hiszen nyilvánvaló: a társadalom szerkezetében az idők folyamán végbement s lehetőségig máris feltárt számszerű eltolódások, változások a társadalom mozgásának csak *egyik* összetevőjét alkotják: a társadalom valamely struktúrát kialakítani és fenntartani képes voltát bizonyítják; a mozgás *másik*, ennél nem kevésbé jelentős tényezőjét a struktúrák *mögött* álló tartalmi változások jelentik. Amivel távolról sem akarjuk azt állítani, hogy a számszerű eltolódások (természetesen megfelelő színvonalú) vizsgálata nem vezethet igen jelentős tartalmi eredményekhez, vagy minden további mélyebb vizsgálatnak nem előfeltétele, — azt azonban hangsúlyozni kell, hogy ezen túlmenő elemzések is elképzelhetők és szükségesek.

Nyilvánvaló ugyanis, hogy pl. egy város munkásságában két népszámlálás tíz éve között lezajlott társadalmi mozgásnak csak egy részét érzékelteti a létszám megnövekedése, vagy akár a szakképzettség vagy beosztás szerinti megoszlás változása; a másik részt (többek között) az olyan kérdések megválaszolása teszi megragadhatóvá, mint hogy a többlet bevándorlásból (és területileg milyen körből), vagy a helyi népesség átrétegződéséből, ill. utóbbin belül (ám akár a bevándorlókra kitekintve is) egy már stabilizálódott munkásállomány mint szilárd mag körül csoportosulva állt-e elő. Ugyanígy a társadalmi mozgásnak csak egyik összetevőjét ragadjuk meg egy táj 100 holdon felüli birtokosainak számszerinti változását bemutatva; a mozgás másik összetevőjét a birtokosok társadalmi hovatartozásának változása jelenti: esetükben régi (s ezen belül emelkedő vagy hanyatló — és mikor miért?) úri birtokosról, gazdagodó parasztról, vagy felhalmozását birtokba fektető tőkés polgárról van-e szó.*

* Indokolatlan lenne azt állítani, hogy e végül is rendkívül kézenfekvő felismerés már nem merült fel előzőleg is a kor kutatói között. Legyen elég itt csupán az intézetünk II. magyar osztá-

Ha véleményünk szerint a kutatás jelenlegi szakaszában immár — legalább egyes esetekben — az ilyen típusú, így megközelített társadalmi mozgásvizsgálatoknak kell előtérbe lépniök, (emellett nyilvánvaló lévén egyrészt, hogy a rendelkezésre álló, feldolgozott statisztikai anyag ilyen szempontból már többé-kevésbé ki van merítve, másrészt, hogy a társadalmi mozgás mélyebb tartalmi vonatkozásai ugyancsak számszerűségeknél kell, hogy kifejeztesse — márcsak azért is, hogy a mozgásnak elsősorban mennyiségi ábrázolásával összhangba legyenek hozhatók) —, ezek sikerének nyilvánvaló előfeltétele

a) megfelelő forrásanyag feltalálása, mely részint valóban jelentős kérdésekre, részint megbízható módon képes választ adni;

b) e forrásanyag megszólaltatására megfelelő módszer kidolgozása.

A fentiekből azonban végül is az is nyilvánvaló, hogy szempontunkból megfelelőnek általában az olyan forrásanyagot kell tekinteni, mely a társadalmat ugyanolyan szinten veszi számba, mint az eddig használt statisztikai feldolgozások alapanyaga. Ez pedig az *egyén* szintje lévén (akár személyről, akár tárgyról van szó), nyilvánvaló, hogy megfelelő forrásért elsősorban a társadalmat *egyéneként* számbavevő forrásokig kell visszamennünk. Csak így válik ui. lehetségessé, hogy (természetesen a forrás jellegéből és természetéből adódó korlátok között) a társadalom mozgását immár *saját igényeink szerint* összeállított kategóriákban tanulmányozzuk.

4.

Kétségtelen, hogy a vizsgálandó korszak társadalmi mozgását egészében egyszerre vizsgálni nem lehet, — viszont az is világos, hogy részletekre bontva sem lehet *úgy* vizsgálni, hogy e részleteket, a mozgás egyes szektorait bármely pillanatban is ne *egyetlen egységes* folyamat részeinek tekintsük. A kérdőjelek felállításánál s a kérdések megfogalmazásánál tehát a kor magyar társadalmi mozgásának egységes folyamatából kell kiindulni mint alapból. Ez az egységes folyamat a magyar társadalom feudális társadalomból polgári társadalommá való átalakulása, amely (jórészt éppen a fentiekben idézett kutatások tanúsága szerint) 1848 és 1945 között a következő, részben párhuzamos fázisokban ment végbe:

a) A feudális privilégiumokkal ellátott osztály korábbi monopóliumának korlátozódása mind a földbirtoklásban, mind a politikai jogképességben, mind a közigazgatás érdemi ügyintézői és döntési jogú állásaiban (részint meglévő pozíciók tényleges elvesztése, részint a fejlődéssel bővülő számú pozíciókon belüli arányvesztés révén).

b) Új, elsősorban polgári eredetű rétegek benyomulása mind — először — a fejlődés által megteremtett új pozíciókba, mind — később — az egykori feudális osztály hagyományos pozícióiba is (ennek során e polgári eredetű rétegek a kispolgárság erősödéséből előálló erőteljes kiszélesedésével).

c) E kettős mozgás eredményeképpen az új, egyre inkább személyi állományában is polgárivá váló társadalmi szerkezet különböző fokozatain a polgári és a feudális elemek különböző intenzitású összeolvadása, és

d) A munkásság és a parasztság részint (kisebb hányadában) egyfajta induló kispolgárosodása, részint (tömegeiben) modern proletárrá alakulása: ezen belül a paraszti tömegek jelentős hányadának városba-áramlásával és ott részint az iparban, részint a szolgáltatásban való elhelyezkedésével, részint kivándorlásával.

lyá által kezdeményezett olyan munkákra utalunk, mint a gazdacímrtár 1000 holdon felüli birtokosainak vagy a legnagyobb részvénytársaságok vezetőinek katasztere. Ezek már mind a társadalmi mozgás mélyebb kérdéseire keresték a feleletet, — bár teljes kiértékelésükre még nem került sor.

E mozgás minden belső egysége ellenére is — már csak a forrásanyag eltérései folytán is — alapjában 3 szférában vizsgálendő: a polgár, a paraszt és a munkás szintjén. Ennek megfelelően a megállapítására javasolt módszerek is ebben a hármas bontásban kerülnek előterjesztésre.

I, A POLGÁRSÁGBAN LEZAJLOTT TÁRSADALMI MOZGÁS VIZSGÁLATA

A magyarországi (e legtágabb értelemben vett) polgárság 1848 és 1918 közötti mozgása több, ezt az osztályt összetevő elem mozgásának eredője. Ezek közül a mozgás legláthatóbb konkrét vetületeiként annak következő szektorait emelhetjük ki:

1. A „földesúr”, „földbirtokos”, — legtágabban véve a 100 holdon felüli ingatlanbirtokos-fogalom tartalmának változását;

2. a gazdasági vezetőrétegnek: a részvénytársasági vezetők rétegének tartalmában végbemenő változást;

3. az adminisztratív vezetőrétegnek: a közigazgatás fogalmazói karának tartalmi átalakulását;

4. a „leggazdagabb emberek”: a törvényhatósági legnagyobb adófizetők rétegének tartalmi változását;

5. a „választópolgárság” kereteinek kitágulását és ennek során összetételének átalakulását;

5. világos, hogy a fenti szektorok a polgárság társadalmi mozgásának ugyancsak előbb vázolt folyamatán belül szorosan összefüggnek egymással, — nemcsak azért, mert egy személy több szektorban is előfordulhat, hanem és elsősorban azért, mert a társadalom szerkezetében maguk a szektorok is szervesen egymásba, ill. egymáshoz illeszkednek. A földbirtokosok, a részvénytársasági vezetők és a közigazgatási vezetők a 100 holddal, a fogalmazói szakhoz való tartozással (esetleg meghatározott fizetési osztállyal), a részvénytársasági igazgatósági és felügyelőbizottsági tagsággal (esetleg meghatározott alaptőkéig) alsó határukban kb. egybeesnek; egymás mellett azonos meghatározott szinten állnak. Ezek összefogása és kiegészítése a más vagyonalappokkal rendelkező, de kb. hasonló szintű személyekkel a törvényhatósági (és esetleg megyei, városi) virilisek szektorának bevonásával történik (esetleg meghatározott összegű adószintig). Alapja és háttere ennek a választójogi cenzussal pontosan meghatározott helyzetű választópolgári szektor. Ez utóbbiba illeszkednek bele a két alapvető, legszélesebb osztálynak, a munkásságnak és a parasztságnak kispolgárosodásra leginkább képes elemei.

Mindezen szektorok, ill. a bennük végbemenő mozgások a kutatás során különféle módon, részint új források bevonásával és egyes részleteikben még mélyebben is elemezhetők (pl. bizonyos címek, vagy kitüntetések viselőinek bevonásával) részint, indokolt esetekben, genealógiai vizsgálatokkal — végül pedig az időben is kitolható (pl. a városi választópolgárok vagy a földesúrnak esetén a XVIII. század utolsó harmadáig is).

A következőkben azt kívánjuk vizsgálni, hogy a polgárság társadalmi mozgásának kutatása az 1—5. alatti szektorokban első lépésként milyen megközelítésben, milyen forrásanyagra támaszkodva és milyen módszerekkel végezhető el.

ad 1): A „földesúr”, „földbirtokos” fogalom

A társadalom mozgásának ebben a szektorában azt a folyamatot és kibontakozásának mértékét kell vizsgálni, melynek során az 1848 előtt kizárólag nemesi jogon bírható földbirtok fokozatosan polgári (tőkés polgári, ill. parasztpolgári) birtokosok, bérlők kezére megy át és most már e kategóriákon belül, ill. általában a vagyonszerzés és átruházás polgári feltételei szerint változtatja birtokosát.

A vizsgálat bármely tetszőlegesen megállapított birtoknagyságon felüli birtoklásra korlátozódhat, — de lefelé menve meg kell, hogy álljon az egy helységben 100 holdnál nem kisebb

birtoknagyság tulajdoni viszonyainak figyelemmel kísérésénél: ez az az alsó birtoknagyság általában, melyhez még a „földesúr”, „uraság” meghatározás, ill. az e névvel jelzett, a gazdasági súlynál nem egyszer jelentősebb társadalmi presztizs, ill. a magatartást szélesebb rétegekben meghatározni és szervezni képes funkció kapcsolható. Az itt végbemenő birtokváltozás vizsgálata így a konkrét birtokot érintő közvetlen társadalmi változás megállapításán túl, egy tágabb és a helység, vagy akár egy tágabb környék egészére is kiható változás keretében is vizsgálható.

A birtokváltozás megállapítására és vizsgálatára az alábbi gazdacímtárak összehasonlítását használjuk:

Fényes Elek: Magyarország statisztikai, birtokviszonyi és topographiai szempontból. Részletes és kimerítő leírása az egyes vármegyéknek és azokban a 100 holdnál többet bíró birtokosoknak és földjeik mennyiségének . . . I. k. Trencsén, Szolnok, Dél-Bihar, Sáros, Észak-Bihar, Komárom, Győr, Esztergom vármegyék. Pest 1860. (Több nem jelent meg.) — [Erdélyben (bizonyos korlátokkal) jól használható *Josef A., Ritter von Grimm*: Das Urbarialwesen in Siebenbürgen c. összeállítás (Wien, 1863), mely igaz, hogy az 1850-es években megváltozott urbarialitásokat adja meg családonkénti és helységenkénti bontásban a teljes Nagyfejedelemségre — de az 1895. évi gazdacímtárral összevetve legalábbis annyit megállapíthatóvá tesz, hogy valamely helység akkori birtokosai közül 1848-ban ki volt az, aki ott úrbéri megváltás alá került földbirtokkal bír.]

Bellusi Baross Károly (szerk. és kiad.): Magyarország földbirtokosai. Az összes 100 holdnál többet bíró magyar birtokosok névsora a tulajdonukban levő földterületek művelési ágak szerinti feltüntetésével. Budapest, 1893.

Rubinek Gyula (szerk.): Magyarországi gazdacímtár. Magyarország, Horvát- és Szlovénországok 100 kataszteri holdon felüli birtokosainak és bérlőinek címjegyzéke. II. n., é. n. (Bpest, 1911).

Magyarország földbirtokosai és földbérlői (gazdacímtár) Budapest, 1925.

Magyarország földbirtokosai és földbérlői (gazdacímtár) Budapest, 1937.

E címtárak mindegyike csak az egy helységben 100 holdnál nagyobb birtoktestek tulajdonosait mutatja ki. Így amennyiben a vizsgálat alsó birtokhatárát 100 holdnál nagyobb területben állapítjuk meg, vagy a címtárak mutatóiból kell összerakni a birtokos összes birtokát, vagy meg kell maradni az illető birtoknagyság egy helységen belüli előfordulásánál (ami, minél nagyobb a minimum, annál több kihagyással jár). A 100 holdon aluli birtoktesteket, ill. egy birtok ilyen részét, ill. a csak ilyenekből összetett — összességükben jölhet 100 holdnál többet kitevő — birtokokat viszont cleve és nyugodtan figyelmen kívül kell hagyni. Az 1897. évi gazdacímtár, (amit különben, időben előrehaladva kívánva megállapítani a változásokat, ki kell kapcsolnunk, mivel a több helység határában 100 holdon aluli birtoktestekben is szétszórt, de közösen kezelt s összességükben 100 holdat meghaladó birtokokat is kimutatja) alkalmas lesz arra, hogy (elsősorban a közel egykorú Baross-féle címtárral összevetve) az így előálló torzulások mértékét megállapítsa.

Szükség és lehetőség esetén a sort a gazdacímtárakon túl időben mindkét irányban meghosszabbíthatjuk. Egyrészt visszafelé, a II. József-féle népszámlálás helységenként feltüntetett földesuraiig (legalább az olyanokig, akik egész helységet birtak), ill. akár az úrbérrendezés alkalmából megállapított földesuraságokig. Ugyanígy időben napjaink felé haladva a sor 1945—47-ig elvithető: itt a földosztás során kisajátított 100 holdon felüli birtokok mutatják meg mindennél pontosabban az 1944 végi állapotot, — legalábbis az úri birtok vonatkozásában.

A vizsgálat maga az idézett gazdacímtárak helységenkénti adatainak egyszerű összevetéséből és a megállapított változás összeállításából indul ki; ilyen módon mindenekelőtt egy adott helység földesúri viszonyainak változását fogjuk tudni időmetszetként megfigyelni.

A következő lépésben, továbbra is minden egyes időmetszetben, az egyes birtokosokat beosztjuk a hármás, esetleg tovább is differenciálható hovatartozási kategóriába (nemesi birtokos, tőkés-polgár, parasztpolgár), és az előző időmetszetben is szerepelt, ill. új birtokos bontásban megadjuk birtokaik kiterjedését művelési áganként.

Mindennek során a bérlőt ténylegesen birtokosnak tekintjük és ugyanúgy is osztályozzuk és osztjuk be, mint a birtokosokat, de a bérlőnél és a bérbeadónál is megfelelően utalunk erre a körülményre; a földterületi adatot a bérbeadónál ilyenkor []-be tesszük. — Nemesi birtokosnak csak az 1848 előtti nemesítéssel rendelkezőt tekintjük, — de itt megkülönböztetjük az adott birtokot 1848 előtt is (tehát feudális jogon) bíró nemesi családot, ill. annak örököseit a birtokhoz 1848 után már szabályos polgári adás-vétel útján (vagy éppenséggel bérlőként) jutott ugyancsak 48 előtti nemesi családtól.

Az ilyen módon végrehajtott vizsgálat egyrészt a földbirtokosság általános mobilitását társadalmi hovatarozás szerint bontja le, — másrészt alkalmat ad annak vizsgálatára, hogy a kapitalizmusban mennyire beszélhetünk stabil földbirtokos osztályról és hogy e földbirtokosságban milyen arányban, milyen stabilitással és milyen birtokkategóriákban szerepelnek az egykori nemesi birtokosok, tőkés polgárok és parasztpolgárok, ill. bérlők.

ad 2.: *A gazdasági vezetőréteg*

A társadalom mozgásának ebben a szektorában azt a folyamatot és annak mértékét kell vizsgálni, melynek során a tőkés gazdaság legjellegzetesebb szervezési formájának, a részvénytársaságoknak vezetősége (igazgatósági és felügyelőbizottsági tagság) alakul át: személyeiben, ill. a személy mögött álló vagyonalap, funkció és társadalmi presztizs jellegében.

A vizsgálat hármely tetszőlegesen megállapított összeget felülmúló alaptőkájű, ill. üzletágú részvénytársaságokból álló csoportra korlátozódhat.

Ezen a kereten belül lényegében ugyanazokat a tényezőket kell vizsgálni, amelyeket a földbirtokosok esetén vizsgáltunk: egyrészt a személyek stabilitását, (mennyi ideig marad valaki meg egy-egy funkcióban?) — másrészt az őt a funkcióra képesítő vagyonalapnak természetét: feudalizmusban szerzett rangon alapuló társadalmi presztizs, földbirtok, vagy általában (és milyen eredetű?) ingatlantulajdon; ipari vagy kereskedelmi tőke; adminisztratív vagy politikai (és mi által alátámasztott?) funkció; értelmiségi presztizs áll-e mögötte?

A megfelelő hosszú időszakra kiterjedő vizsgálat eredményeképpen adatszerűen tudjuk megállapítani többek között egyrészt azt, hogy a részvénytársaságokat szervező tőke személyi állománya mennyiben volt stabil: kialakult-e tehát, — ill. milyen időközökben és hogyan alakult át, frissült fel egy személyileg is stabil tőkés polgári réteg, — másrészt azt, hogy e réteg különböző időpontokban milyen egyéb rétegeknek (esetleg a vállalkozás jellegétől és helyétől is befolyásolt) milyen mértékű és milyen természetű támogatására, szövetségére szorult rá, ill. érezte magát rászorultnak? — és ennek során mennyiben, és milyen tartamra, súllyal és stabilitással beszélhetünk (a földbirtoklás esetén megfigyelt folyamatnak éppen ellentétéként) feudális eredetű és ilyen vagyonalapú elemeknek benyomulásáról a sajátlagosan a polgári tőke által kiépített gazdasági szektorba. Végső fokon ilyen módon figyelemmel kísérhetjük azt a társadalmi mozgást, mely az új tőkés polgárság e — talán legjelentősebb, mivel legjelentősebb elemeit mintegy összegyűjtő — szektorát alakítja ki.

E folyamat vizsgálatára az úgynevezett Kompasszok látszanak legalkalmasabbnak, melyekből 1870-től 1944-ig évről évre a különböző részvényes társaságok alaptőkéjének a kiválasztás szempontjából igen lényeges alakulását éppenúgy rendszeresen nyomon tudjuk követni, mint vezetőségük összetételének alakulását. Hiányosságuk a kompasszoknak, hogy (nyilván nem szándéktalanul) nincs névmutatójuk, így a személyek nyomkövetése már a vizsgálat körén kívül maradt részvényes vállalkozásokban is meglehetősen nehézkes; ezt csak a dualizmusra és ott is csak részben pótolják az olyan osztrák kompasszok (pl. a Compass Leonhard), amiknek névmutatói is vannak.

A vizsgálatnak első lépésben a személyi állomány nevek és funkciók szerint megállapított stabilitására kellene kiterjednie: öt évenkénti időmetszetek összehasonlításával és az ezen öt éven belüli változások időpontjának teljesség igényével fellépő megállapításával. Második lépésben kerülhetne sor az így megállapított állománynak (esetleg most már csak egyes, elsősorban stabi-

litásuk révén jellegzetes csoportjainak) a társadalmi hovatartozás fentebbi kategóriái, ill. az ezekre alapozott vizsgálati szempontok szerinti elemzésére. Ennek során úgy, mint a földbirtokosoknál is, a szükséghez képest, genealógiai módszereket is alkalmazni lehet.

Meg kell említeni, hogy ebben a tárgykörben már történtek bizonyos kezdemények: 1968 folyamán a II. magyar osztály vezetőjének megbízásából készített tervezetem alapján megtörtént az 1912. évi Nagy Magyar Kompasszából meghatározott alaptökéjű részvénytársaságok vezetőségének tagonkénti szétcédulázása az egyes személy valamennyi helyen viselt tisztségének megjelölésével.

ad 3.: *Az adminisztratív vezetőréteg*

A társadalom mozgásának ebben a szektorában azt a folyamatot kell vizsgálni, melynek során az állam adminisztratív, 1844-ig intézményesen is csak a feudális uralkodó osztályból kiáltható vezetőrétege átalakul: soraiba belépnek a társadalom különböző polgári rétegeinek tagjai.

A vizsgálat az állami adminisztráció tetszés szerint megállapított ágazataira (ideértve mindenképpen az igazságszolgáltatást, sőt esetleg a hadsereget is), ill. ezen belül rangfokozataira terjedhet ki. Indokolatlan lenne azonban lefelé túlterjeszkedni a fogalmazói, ill. a bírói és ügyészi, ill. a tisztikaron és ezek az állami rendszerű VI. fizetési osztálynak megfelelő kategóriáin, — legfeljebb egyes konkrét személyek vagy csoportok eddig vezető útját kutatva.

Ezen a kereten belül egyrészt öt éves időmetszetek összehasonlításával s a változások időpontjának pontos megállapításával a személy stabilitását kell vizsgálni (aminek tartama elárulja, hogy ki milyen korban jutott be a vizsgált kategóriába), másrészt hivatali pályája legmagasabb pontját és ekkori életkorát vagy szolgálati évét s összes funkcióit, kitüntetéseit, címeit stb., végül azt, hogy társadalmilag mennyiben kapcsolódott a régi nemességhez, a tőkés polgársághoz, vagy a parasztpolgársághoz, ill. sajátlagosan az értelmiséghez (és kivált annak melyik kategóriáihoz). Főleg pedig az válik megfoghatóvá, hogy a vizsgált korszak folyamán mennyiben indult meg és mennyiben haladt előre egy örökletes adminisztratív vezetőréteg kialakulása és az örökletesség a társadalmi kategóriák melyikében, ill. az államigazgatás mely ágazataiban látszik, ill. ígérkezik a legerősebbnek.

Forrása ennek a vizsgálatnak kézenfekvően Magyarország Tiszti Cím- és Névtára, ill. (annak 1867 és 1885 között hiányzó éveire) az azt pótolni éppen a magasabb rangú funkcionáriusok esetén igen alkalmas kalendáriumoknak az Országos Levéltárban folyó feldolgozásából előállt adatgyűjtés, — 1848 előttre a Helytartótanács és a Kamara már kidolgozott status personalis-ai, valamint a hivatalos Schematismusok. Ezt alkalmasak kiegészíteni a különböző helyi címtárak. Bizonyos fokig nehezíti a pályák figyelemmel kísérését az, hogy éppen e rétegben (és kivált a két háború között) igen erőteljes a névmagyarosítás, amelyet jelenleg csak 1893-ig tudunk rendszerezett forrás alapján figyelemmel kísérni, — attól kezdve külön kellene gyűjteni a változtatásokat a hivatalos lapokból. A vizsgálat folyamatossága esetén azonban feltételezhető, hogy maguk a pozíciók fogják felhívni a figyelmet az őket betöltő személyek nevének megmagyarosítására, ugyanazon pozíció betöltőjének hirtelenül megváltozó nevével. E munka sikerét jelentősen elősegítheti a Tiszti Cím- és Névtárak igen alapos névmutatója.

ad 4.: *A választópolgárság*

A társadalmi mozgásnak e réteget alakító szektorában azt a folyamatot kell vizsgálni, melynek során az országos és a helyi politikának befolyásolására — legalábbis elvben — a választójog révén jogosítottak rétege megváltozik: részint mennyiségileg: tehát számszerűleg bővülve, ill. szűkülve, — részint minőségileg: a választójogi cenzus vagyoni értékhatárai változásának megfelelően összetételében változva.

A vizsgálatnak a választói névjegyzékbe felvett „választóközönység” teljességére kell kiterjednie. Ezen belül lehetőség szerint 1848-tól 1945-ig haladva a források dottságoktól függő számú időmetszetben (a választójog feltételeinek új meg új szabályozása szerint lehetőleg — ideális

esetben — 1848-ban, az 1870-es, 1890-es, 1910 és 1913, valamint az 1914 és 1916 közötti években, az 1920., 1921., 1924., 1929., 1937., 1939., 1945., ill. az ezek körüli években) először a választójogosultak össz-számát kell kimutatni, ezen belül az egyes választójogi, egyre bővülő és differenciálódó kritériumok szerinti kategóriák létszámának alakulását (ennek során kidolgozandó az időben előrehaladva egyre differenciálódottabb új kategóriáknak az előzőkhöz való viszonya), ill. az ezekhez sorolt foglalkozási kategóriák létszámának alakulását. Ezután az így kialakult kategóriákban a személyi, ill. családi stabilitást kell vizsgálni: ezt elsősorban lehetőségig az 1848. évi névanyag később előfordulásának számszerű vizsgálatával kell indítani, időmetszetként és választójogi kategóriánként mutatva be az újonnan belépő neveket.

E vizsgálat eredményeként megállapítható lesz részint a választójog határai által pontosan, elsősorban vagyoni alapon meghatározott réteg, a választóközönség egésze, részint az ezen belül a választójogi feltételek által meghatározott kategóriák a társadalmi munkamegosztás szerinti csoportjainak létszámalakulása és összetétele, személyi, ill. családi stabilitása. Ez végül is bemutatta a politika társadalmi bázisát, érthetőbbé teszi a politikában bekövetkező bizonyos változásokat, a politika a tömegektől való elszakadásának, vagy éppen az azokkal, ill. bizonyos rétegekkel, csoportjaikkal való azonosulásának tendenciáit, ill. mértékét is.

A vizsgálatot időben hátranyulva kívánatos lenne az 1848 előtti városi polgárjoggal rendelkezők csoportjának legalább a XVIII. század közepéig visszanyúló elemzésével megalapozni azon városok esetén, ahol a polgárjogot nyert személyek nyilvántartásai, az ún. polgárkönyvek rendelkezésre állanak. Ezek alapján öt vagy tíz éves kumulációkban vizsgálni kellene (egészen kb. 1870-ig, a polgárjog teljes eljelentéktelenedéséig) *a*) a polgárjogban részesültek számának alakulását; *b*) mindezt származáshely és foglalkozás szerinti bontásban; *c*) végül a polgárjog családi stabilitását, ill. öröklődését. Így egyrészt megállapítható lenne a feudális kori városi politika közvetlen társadalmi bázisa és annak személyi és szerkezeti stabilitása, másrészt a városi választóközönségnek 1848-ban szükségképpen magvát és a további fejlődésnek is kiinduló pontját alkotó csoport. Mindebből a feudalizmus utolsó évtizedeire ezen kívül megállapítható lesz egy stabil városi „patriciátus” léte (vagy nem léte?), és az azt helyileg kialakító, ill. legalábbis kialakítani alkalmas funkciók, — valamint e rétegek stabilitása az 1848 utáni tőkés viszonyok között. A nemesség esetén, tekintettel annak automatikus örökletes és általában lokálisan stabilabb volta, meg lehet elégedni az 1848. évi és az abszolútizmuskori képviselőválasztási összeírásoknak az összeírtak nemességére történő utalásával.

A vizsgálat forrásul az országgyűlési képviselőválasztók névjegyzékai szolgálnak, melyeknek levéltáraink a selejtezések ellenére is többnyire igen jelentős hányadát őrzik: ezek a törvénynek megfelelő választójogi kategóriák bontásában országosan egységes rendszerben sorolják fel a választójogosultakat. messzemenő országos összehasonlításra is lehetőséget nyújtva. Az így nyert 1848 utáni információkat a városok megmaradt polgárkönyvei egészíthetik ki, nagyjából a XVIII. század végéig visszanyúló adataikkal.

ad 5.: *A legnagyobb adófizetők*

A társadalmi mozgásnak e réteget alakító szektorában azt a folyamatot kell vizsgálni, melynek során az egyes törvényhatóságok, ill. r. t. (később megyei) városok legnagyobb adófizetőinek: elvben (és jórészt gyakorlatilag is) legvagyonosabb személyeinek, az ún. viriliseknek rétege 1848 és 1945 között mind személyi állományában, mind pedig vagyonalapjában átalakul. Ez mintegy feltárja a helyi: megyei és városi politika társadalmi bázisait és magyarázza az azokra legjellemzőbb magatartásokat is.

A legnagyobb adófizetők fogalma szükségképpen teljesen viszonylagos lévén (mivel a kiinduló pontul szolgáló legmagasabb összeg éppúgy esetleges volt, mint, már csak az önkormányzati testületek változó létszáma miatt, az alsó határösszeg is) e réteget, — esetenként azért megállapítva teljes kiterjedtségét és az adóösszegek szerinti rétegződését, — csakis egy tetszés szerinti meghatározható, de valóban, abszolút mértékkel is legalább jómódúnak tekinthető színvonalat

reprezentáló adóösszeg határáig lemenően kell vizsgálni (ha csak nem kívánunk kifejezetten helytörténeti kutatásba bocsátkozni). Ezen a határon belül, a rendelkezésre álló forrásadottságoiktól függően legalább öt éves időmetszetekben vizsgálni kell: *a)* az egyes személyek adóösszegét és adóalapjának természetét (tekintettel az értelmiségi elemek adójának kétszeres beszámítására); *b)* az egyes személyek társadalmi hovatartozását a már ismertetett, ám itt némileg ki is tágitott kategóriarendszer szerint: birtokos-nemesi, tőkés polgári, paraszt-polgári, alkalmazotti-értelmiségi kategóriák), utóbbin belül külön jelölve a 48 előtti nemességet vagy polgárjogot); *c)* az egyes személyek stabilitását adóalapjuk természetének, ill. társadalmi hovatartozásuk kategóriáinak bontásában, — amennyiben azonban lehetséges, úgy nemcsak virilis minőségük megállapításával, hanem ranghelyük, ill. adójuk változását is vizsgálva.

A virilisek ilyen vizsgálata a korábbiaktól eltérően más oldalról, és sok szempontból talán a legkomplexebb módon segíthet feltárni egy adott terület gazdasági-politikai-társadalmi vezetőrétegének részint összetételét, részint átalakulását, — és azt, hogy a vizsgált korszakban beszélhetünk-e, vagy sem végül is egy stabil helyi (ill. ezek egyfajta országos összegezéséként országos középszintű) vezető réteg létezéséről. Olyan probléma ez, mely a kor társadalom- és gazdaságtörténetének kétségtelenül egyik leglényegesebb kérdése.

A vizsgálat alapvető forrásául a legnagyobb adófizetők névsorai szolgálhatnak. E névsorok kétféle módon állapíthatók meg. Egyrészt olyan sajátlagosan e célra készült jegyzékekből, melyeket az egyes önkormányzatok számára az adóhivatalok évről-évre állítottak össze. Ezek az adóösszeg nagyságának rendjében kimutatják a legnagyobb adózók nevét, adóalapját (foglalkozását) és adójának összegét (megjelölve, hogy kettős beszámításról van-e szó). Ezek kétségtelenül gazdag elemzésre adnak lehetőséget, de nem mindig maradtak meg a levéltárakban, ill. ha megmaradtak is, kutatásuk nem egyszer elég körülményes és főleg egyes elcsatolt területek levéltáraiban a kutatási engedélyezésekkel járó nehézségek miatt is bizonytalan. A viriliskegyezékek megismerésének másik módja egyszerűen az illető önkormányzati testület virilis tagjai névsorának összeállításából adódik. Ezt tisztújításoként, ill. — a viriliskegyezékeit — évenként revideálták, és mivel így egyes személyek a cikluson belül is kishettek, a jegyzéket évenként is általában közölni szokta a helyi sajtó és a választás alkalmával felvett, a kutatás szempontjából mindenképpen legegyszerűbben hozzáférhető közgyűlési jegyzőkönyv. Ha sokszor nincs is itt megadva foglalkozás és adóösszeg, csak a nevek, a közlés általában az összeg nagysága szerinti sorrendben szokott haladni. S a névsor mindenképpen egyértelmű (tekintettel arra, hogy a viriliskegyezékeire csak Budapesten került sor, ahonnan viszont nemcsak hogy rendelkezünk virilis névsorokkal, de a virilizmus így bekövetkezett megszüntetése utáni időből is ismerjük a legnagyobb adózók jegyzékeit).

Ha a magyar kapitalizmus korszakában a polgárságban végbement változásokat fentiekben 5 kategória mozgásának egymástól elkülönített, más és más módszerrel vizsgált lefolyásában vizsgáltuk is, ez nem változtat azon a tényen, hogy — mint utaltunk is rá — mindezek *egyellen*, rendkívül komplex mozgásnak részei, melyek ennek folytán egymást igen szorosan kiegészítik. Ami azt jelenti, hogy az egyes szektorok alkalmasak arra, hogy legalább bizonyos hányadukban egymást magyarázzák: az egyes földbirtokosok társadalmi hovatartozását éppúgy magyarázni segítene az adminisztratív vezetőréteget, vagy a viriliskegyezéket bemutató kutatások, ahogyan a viriliskegyezéke is visszautalhat a földesurakra, éppúgy mint a r. t. vezetőkre stb. Ez egyrészt azt a kutatási eljárást tanácsolja, hogy a társadalmi fejlődés alakulását a mozgás valamennyi szektorában egyszerre kell kutatni, másrészt megkívánja, hogy a vizsgálat körébe bevont elemek alsó határukon legalább nagyjából azonos szintűek legyenek: a kiválasztott földbirtoknagyság feleljen meg a r. t. az alaptőkével jellemzett jelentőségének, ez álljon összhangban az adminisztratív vezetőréteg fizetési fokozatával, rangjával, éppúgy, mint a legnagyobb adófizetések esetén még számbavett adóösszeggel. Ugyanez az egység kívánja meg az egyes szektorokban résztvevő személyek családi

és üzleti kapcsolatainak is kimutatását: e szempontból messzemenőleg használandók a genealógiák nemcsak a nemesi családok társadalmi hovatartozásának megállapításánál (Kempelen, s az ott hivatkozott teljes irodalom, valamint Gerő kézikönyvei), hanem a sajtóban közölt gyászjelentések stb. révén a polgári és paraszti családok egymás közötti és családon belüli kapcsolatait tisztázandó is.

Világos azonban az, hogy a rendkívül komplex és rendkívül aprólékos kutatómunkát csak megfelelően kiválasztott mintán, ill. mintákon lehet elvégezni. Az is kétségtelen, hogy praktikus okokból (a források jelentős részének ilyen csoportosítása folytán is) a mintavételnek területi alapon kell történnie. Mintául véleményünk szerint csakis legalább járásnyi, ill. városnyi nagyságú területi egységek jöhetnek számításba: a társadalmi mozgás valóban komplex megfigyelése kisebb egységekben nem oldható meg kielégítően. Ahhoz, hogy a társadalmi mozgás különböző típusait tanulmányozhassuk, legalább 10 ilyen egység vizsgálata szükséges a történelmi államterület a századfordulóra különböző típusú társadalmi szerkezetet kialakító pontjairól.

Ilyen módszerrel azonban mindennél fontosabb és konkrétabb választ fogunk kapni arra, a magyarországi polgárság 1848 utáni társadalomtörténetének szempontjából alapvető négy, egymást kiegészítő kérdésre:

a) Mennyiben szorultak ki a vizsgált szektorokban pozíciókból (amennyiben ilyenekkel ott egyáltalán rendelkeztek) a feudalizmushoz kialakult rétegek?

b) És a helyükre (amennyiben az egyáltalán felszabadult) belépett új elemek honnan jöve, részint milyen mértékben és ütemben léptek be, részint mennyire tudtak ott az egyes vonatkozásokban személyileg-családilag is stabil réteggé alakulni?

c) Ennek megfelelően, a magyarországi polgárság egészének illetően mozgása eredményeképpen, mennyiben beszélhetünk a feudális maradványok továbbéléséről, ill. egy új, tisztán vagy túlnyomóan polgári társadalmi szerkezet kialakulásáról, — és utóbbinak mik a forrásai és összetevői?

d) Mennyiben marad stabil az így meghatározott időpontokra kialakult társadalmi szerkezet, és a második világháborúig milyen további, s honnan kiinduló változásokon megy át?

II. A PARASZTSÁGBAN LEZAJLOTT TÁRSADALMI MOZGÁS VIZSGÁLATA A XIX. SZÁZADBAN

A XIX. századi parasztság gazdaságtörténetileg megalapozott hosszútávú társadalomtörténelmi vizsgálatait illetően [különös tekintettel a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet időszakára] a témakör hosszútávú kutatására vonatkozó ajánlásunkat az alábbi — elsősorban elvi és módszertani, ám az alapvető forrásadottságokra és a tárgyi vonatkozásokra is kiterjedő — irányelvek szerint terjesztjük elő.

I. Általános módszertani irányelvek

E tárgykörben a hosszútávú kutatások-vizsgálatok célját öt, egymással összehangolt alapelv szabja meg: 1. a korszerű szemlélet érvényesítése, 2. a forrásadottságok felmérése, 3. a források eredeti rendeltetésének tisztázása, 4. csak ezután a bennük levő számszerű, illetve leíró jellegű adatoknak a mai nyelvre történő és távolról sem közvetlen, hanem külön vizsgálati módszer kidolgozását igénylő lefordítása, 5. a forráshasználat *komplex módszerének* alkalmazása. Mind az öt alapelvnek egyenrangú fontossága van és csak ezeknek együttes figyelembevételével mellett képzelhető el egy megfelelő forrásbázison alapuló, a paraszti (jobbágyi) „társadalom” típusait, majd struktúráját kitapintó és a továbbiakban a társadalmi mozgás egész mechanizmusrendszerét feltáró, majd azt az elvi általánosítások szintjére emelő szakszerű vizsgálat.

1. A vizsgálatok lehetséges célja és tárgyköre

Ezzel kapcsolatban két egymással csak végső fokon összefüggő szemléleti és tematikai alapproblémára utalunk. Először szükséges a jobbágyság, illetve parasztság (a továbbiakban röviden: parasztság) történeti útjának nyomon követésénél, hogy a korszerű társadalomtörténeti, szociológiai szempontokat és módszereket érvényesítsük. Másdszor: figyelmet érdemel az a körülmény, hogy máig sincsen országos képünk mégcsak a földállomány alapján rétegzett egyes paraszti típusokról sem a feudalizmus felszámolásának időszakából; mégkevésbé ismerjük a rétegződés országos szintű előrehaladásának ütemét, az átstrukturálódás tényeken alapuló hiteles folyamatát a kapitalista kor kezdetén. E fehér foltok módszeres és fokozatos kitöltéséből adódnak a további teendők. Ezzel kapcsolatban itt csak a főbb tematikai szempontokra utalunk. Nevezetesen:

A) A z 1848 előtti idősakra vonatkozóan

a) Szükséges, hogy feudális-jogi kategóriák további figyelemmel kísérése mellett az eddigi vizsgálatok szempontjait *kitégítsük*, abból a célból, hogy a jogi kategóriák mögött meghúzódó és társadalmilag igen különböző rétegeket, amelyek tájrajzilag is differenciált típusokat alkotnak, most már szélesebb keretek között, a *munkamegosztás síkján is* meghatározhatjuk és jellemezhesük. Ezért a birtokviszonyok alapvető vizsgálatának folytatása mellett célszerű, a földművelési munkának, eszközeinek, majd az ezen kívüli kiegészítő háziipari és egyéb (kereskedési) mellékfoglalkozásoknak, továbbá az egyes paraszti rétegek kereseti-megélhetési-vagyoni körülményeinek, a piaccal — tájilag is különböző formában — való kapcsolatteremtésének, nem kevésbé a paraszti lakhelynek, az életmódot is jellemző kétlakiságnak, az ingóvagyon számbavételének feltérképezése, különös tekintettel az 1848 előtti szakaszra.

b) A vizsgálatokat a paraszti életformát űző, nagyszámú jobbágytelken élő nemességre is kiterjesztendőnek véljük. A fenti munkálatok *mintafelvételek* útján indítandók meg.

B) A z 1849 utáni idősakra vonatkozóan

a) Fontosnak tartjuk az 1849 után kiteljesülő birtokrendezési eljárás társadalomtörténeti aspektusú vizsgálatainak megkezdését, illetve folytatását, mégpedig szintén egy, a későbbiekben jelzett — és a forrásadottságokat is figyelembe vevő — lehetséges mintavétel szerint.

b) Ezzel összefüggésben és párhuzamosan javasoljuk a tőkés tendenciák felerősödése során, a rétegződést befolyásoló ház-föld- (szőlő) eladások, egyszóval: a *birtokforgalom* növekedésével kapcsolatos vizsgálatokat is.

c) Továbbá: a családi birtoklás folyamatának nyomonkísérését, megszakadását, az egyéni birtoklás nagyságának felmérését, egyfelől a süllyedő rétegeket, másfelől az emelkedőket, meghatározott időmetszet szerint.

d) Új paraszti rétegek (pl. az ún. újházás zsellérek) jelentkezésének és társadalmi funkciójának felmérését.

A jelzészzerűen említett témakörök vizsgálatának célja az említett fehér foltok fokozatos betöltésére irányul. Ennek a célnak a megközelítését azonban *az adott forráslehetőségek, meghatározott módszer szerinti feldolgozhatósága szabja meg.*

2. A forrásadottságok felmérése — és az értékesítés menete

Különösen hosszútávú vizsgálatok esetén perdöntő a *megfelelő forrásbázis* kijelölése, a források használhatóságának-értékesíthetőségének felmérése. Az ilyen munkálatok két alaptípusa ismeretes.

A) *Egy alapvető jelentőségű és országos jellegű, generális* forrás kijelölése. Ezesetben a felhasználás menete a következő. A forrás eredeti funkciójának tisztázása — adatainak kritikai feltárása és ellenőrzése — az adatok feldolgozási módszerének megállapítása — mindezen munkálatok elvégzése után az eredmények meghatározott szempontok szerinti feldolgozása, amely — a végső szakaszban — országos szintézist nyújt.

B) *A tematikusan célzott problematika* által meghatározott különböző eredetű és jellegű, nem generális forráscsoportok *együttesének* vizsgálatba vonása. A munkafázisok itt is először: forrásgenezisek — a forráscsoportok funkcióinak meghatározása — az adatok használhatóságának megítélése. Ezekhez kapcsolódik többletként az *összevethetőség módszerének* meghatározása a bizonyosra vehető különbségek és eltérések jegyzinek megállapítása, — amelyek a különböző források eredeti rendeltetésének eltéréseiből következnek —, a pótlások, és korrekciók módszerének kidolgozása, a fennmaradó hibaforrások számbavétele; és csak mindezek után a kívánt célnak megfelelő mintavétel kidolgozása, annak ellenőrzése s végül maga a feldolgozás.

A forrásbázist megalapozó mindkét típusú munkálatnak vannak előnyei és hátrányai. Nagyjából: ami az előbbinek előnye, tudniillik egy *teljes* kép felvetítésének lehetősége, az az utóbbinak hátránya, mert ez esetben nem számíthatunk teljességre. De ugyanez áll megfordítva is. Az első típus teljessége keresztmetszetszerű, és egy körülhatároltabb időpontra vonatkozik. Hosszabb korszakot átfogó összehasonlítható kép felvetésére nem alkalmas. A második típusú alapozás viszont éppen ez utóbbi követelménynek kíván megfelelni. Az időben hosszútávú társadalomtörténeti vizsgálatok igénye az alapvetésnek ez utóbbi típusát tünteti felhasználhatóbbnak. Különösen az utóbbi esetben tartjuk irányadónak a *forráshasználat komplex és kritikai módszerének* alkalmazását, amelyre majd konkrétan is kitérünk a tematikailag körülhatárolt részek ismertetésénél.

A fentebb jelzett forráshasználati alapvetésre vonatkozó ajánlásunkból két olyan egymással összefüggő és egymást követő munka adódik, amelyek külön-külön is már szerves részei a majdani átfogóbb feldolgozásnak. Először: a különböző jellegű forráscsoportok létrejöttéről, azok eredeti rendeltetéséről, egymással történő összevethetőségéről, majd a kívánt célnak megfelelő értékesítési lehetőségéről szóló *forrásmódszertani* munkálatok elvégzése. Másodszor: a *regionális* alapon történő *mintavételek módszerének* kidolgozása és ellenőrzése. Mindkét munkálat *módszertani* jellegű és a későbbi feldolgozásnak alapvető feltétele. Ezért ajánljuk megfontolásra az ilyen alapozó munkálatok műhelytanulmányok formájában való önálló kidolgozását és esetleges publikálását is. Ennek célszerűsége kétségtelen: szakszerű keretek közé fogott módszertani alapvetést nyújtanak a későbbi feldolgozáshoz és — már a kellő időben is — megőriznek bennünket a forráshasználat sokféle buktatójától és a módszertani tévedésektől.

II. Az általános irányelvek alkalmazása a konkrét feladatkörökre

1. A I/1-A pontokban jelzett témacsoport feldolgozására vonatkozóan elsősorban az 1828. évi országos összeírás alapvető jelentőségű, generális jellegű (Erdély kivételével) országos szintézisre alkalmas, tematikailag célzott, számszerű és leíró jellegű adatainak feltárását javasoljuk, különös tekintettel a táblázatos anyagokhoz mellékelt „Megjegyzések” leírásaira, a „Generáliák” és a „Speciáliák” községi, járási és megyei szintű összegezéseire, nem különben a táblázatokba bejegyzett adatok forrásértékét is megfejtő és mérlegelni engedő, az összeíró bizottság és az albizottságok működése során keletkezett iratanyag párhuzamos vizsgálatba vonására.

A forrásgenezist elősegíti Bottló Béla ismeretes tanulmánya, bár kétségtelen, hogy az ezt kiegészítő alaposabb vizsgálatokra is szükség lesz. (Pl. az Instructio mellett egy sor (és nem egy) Inviatio létezik. Ezek a vármegyénként különbözőképpen keletkezett és a táblázatos anyagokba bejegyzett adatok értékéről is „útmutatás”-t adnak.)

A forrás jellege: a rendszeresen adót fizető rétegek (elsősorban, de nem kizáróan az úrbéres lakosság) vagyoni helyzetének, tehetőségének tudakolása és felmérése. Éppen ez az eredeti alap-

elv teszi lehetővé és immár társadalomtörténeti kutatásaink számára is szükségessé agrármúltunk ez egyik legjelentősebb forrásának hasznosítását. A rovatolások, bejegyzések, „Megjegyzések” széles skálán mozognak. Vonatkoznak például a használt vetésterületen és a művelési formák megjelölésén kívül az adott helység úrbéres parasztságának kereseti-megélhetési és vagyoni viszonyaira, azoknak a megyénként és az egyes foglalkozási áganként is különbözőképpen felállított adóosztályzati besorolásaira. Leírják a piaci viszonyokat, megjelölik a piachelyeket, továbbá a mezőgazdaságon kívüli, meghatározott ideig üzött ipari és kereskedelmi mellékfoglalkozásokat, illetve azok üzőit, még pedig az időlegesen vagy állandóan igénybevelt alkalmazottak száma szerint is. Jelzik a hagyományos és speciális iparüzés minőségét, a helyi keresettel rendelkezők mellett, a falun, majd a megyén kívüli kiegészítő keresettel foglalkozókat, a bevallott állatállományt stb. A forrásanyag a jobbágytelken élő nemesek úrbéri telkei szerinti felméréseire is támpontot ad.

Az anyagfelmérést és a kutatásokat vizsgálatainak célja szerint különbözőképpen csoportosíthatjuk. Ha például a zsellérek esetében oly sűrűn előforduló ipari mellékfoglalkozás és a vagyoni viszonyok szerinti osztályba sorolás kérdéseit firtatjuk, akkor a munkalap céljaira is szolgáló következő rovatmintát készíthetjük el. (Lásd a csak egy lehetséges példaként készült 1. sz. mellékletet).

Az ipari és kereskedelmi mellékfoglalkozásra utaló, megyei szintű, összegező eredményeket pedig — Fejér megye esetében — az 1828. évi összeírás kritikai feldolgozása alapján a 2. számú mellékletben foglaltuk össze. (Lásd a 2. számú mellékletet.) Az iparági, az iparüzés időtartama, a használt segéderek száma szerinti vizsgálataink részletes eredményeit pedig a *házas zsellérek* esetében a 3. számú, a *házatlanok* esetében a 4. számú táblázatok mutatják. Hasonló típusú *alapot* vizsgálatok a kereskedést űző családfők esetében is elvégzendők. A társadalomtörténetileg meghatározott szempontú összehasonlító vizsgálatok elvégzése csak az ilyen alapvetések után lehetséges.

2. A feldolgozás módjára és menetére vö.: az I/2. pontban leírtakat. Itt csak a komplex és a kritikai forráshasználat szükségességének ismételt hangsúlyozására szorítokunk, mivel a forrásba bejegyzett adatok különösen a tényleges földbirtoklás [beleértve a szőlőbirtoklást is] és az állatállomány tekintetében nem tekinthetők teljes értékűeknek. Az elkerülhetetlen hibaforrások és torzítások kiugratása céljából olyan egyéb típusú forráscsoportok kiegészítő vizsgálatba vonását javasoljuk, — amelyek — éppen eredeti rendeltetésüknél fogva — alkalmasak a jelzett torzítások mértékének felülvizsgálatára.

E *szelektív* eljárás szempontjából ezúttal csupán két, különböző típusú forráscsoport vizsgálatba vonásának fontosságát emeljük ki. Ezek a legkritikusabb kérdések tisztázását hivatottak elősegíteni. Nevezetesen: *a*) a ténylegesen birtokolt úrbéres (esetleg még az azon kívüli irtás- és szőlő) föld mennyiségének, *b*) a valóságot megközelítő állatlétszám ellenőrző felmérését, kiegészítésképpen, *c*) a használatos munkaeszközök, a paraszti lakhely és a különböző ingóeszközök (bútorok, használati és fényűzési cikkek, öltözékek anyaga) fajtáinak meghatározását.

Az *a*)-ban foglaltakra lásd a birtokrendezések során az 1820—30-as években keletkezett *földbirtokkönyvek* adatait, valamint azokat a szintén mérnöki felmérések során létrejött további mellékletfajtákat (pl. telektáblák stb.), amelyek eredeti funkciójuknál fogva az egész úrbéres földállomány felmérésére irányultak. Ide soroljuk az esetenként külön készült *irtásbirtokkönyveket* is.

A *b-c* pontokban foglaltakra pedig a néprajztudomány által már régebben, történettudományunk által azonban még nem kellő mértékben hasznosított *jobbágyhagyatéki leltárak* forrásanyagát említjük meg. Ezek a leltárak a községi előljáróságok által készültek (az 1820-as évektől egyre pontosabban) és a magvaszakadt jobbágyok-zsellérek, illetve az árván hagyott kiskorú örökös ingó és ingatlan vagyonának, a mindennapi életre is utaló lak- és házhelyének, azok különböző típusainak, munkaeszközeinek, állatállományának, bútorzatának stb. jegyzékét tartalmazzák. A különböző forráscsoportok komplex használatára, a megválasztott módszer alkalmazására, a mintafelvételek szükségességére az I/2.-ben írottakat javasoljuk szem előtt tartani.

1. számú melléklet

Az iparral foglalkozó családfeők száma	Foglalkozási megoszlás										Iparüzésének időtartama				Ezek közül dolgozik					Használtnak szölvöt	Adóosztályzati besorolásuk szerint															
	szerint										1/4	1/2	3/4	1	égyedül	legényvel	szolgával	szolg. lánnyal	ökröknek		teheneinek	vémhes meddő	tinóinak	borjainak	lovainak	sertéseinek	p.m.-ben	1	2	3	4	5	6	7	8	9
	Asztalos	Csizmadia	Kovács	Szűcs	Pék	Szabó	Cipész	Takács	év	száma																										

2. számú melléklet

Az iparral es kereskedéssel foglalkozó adózó zsellércsaládfeők összes száma és számaránya a 74 úrbéres helységben az 1828. évi összeírás alapján

Az összes úrbéres helységek száma	Az összes adózó			ebből									az iparral			a kiskereskedéssel			a nagykereskedéssel		
				az iparral			a kiskereskedéssel			a nagykereskedéssel			foglalkozó								
	házas	háztalan	összes	házas	háztalan	összes	házas	háztalan	összes	házas	háztalan	összes	házas	háztalan	összes	házas	háztalan	összes	házas	háztalan	összes
	zsellér-családfeők száma												zsellér-családfeők aránya az összes zsellércsaládfeőhöz								
74	6281	2977	9258	1116	476	1592	31	81	112	9	4	13	17,8	16,0	17,2	0,5	2,7	1,2	0,1	0,0	0,1

3. számú

Az iparral foglalkozó házas zsellérek számának megoszlása az egyes iparágak, az iparüzés időtartama

Az összes úrbéres helységek száma	az iparosok száma																				
	Asztalos	Ács	Cipész	Csizmadia	Esztergályos	Fazekas	Festő	Gombkészítő	Harisnya készítő	Kalapkészítő	Kerégyártó	Kosárfonó	Kovács	Kőfaragó	Kömüves	Kötőgyártó	Lakatos	Mészáros	Mézeskalács készítő	Molnár	Nyeregkészítő
74	40	6	50	106	4	52	5	3	7	4	68	28	99	1	1	10	12	4	4	76	3

4. számú

Az iparral foglalkozó házasulán zsellérek számának megoszlásása az egyes iparágak, az iparüzés

Az összes úrbéres helységek száma	az iparosok száma																			
	Aranyműves	Asztalos	Bádogos	Cipész	Csizmadia	Esztergályos	Fazekas	Festő	Fűsűkészítő	Gombkészítő	Harisnyakötő	Kalapkészítő	Kerégyártó	Kosárfonó	Kovács	Kötőgyártó	Lakatos	Mészáros	Molnár	Nyeregkészítő
74	1	18	3	27	62	2	29	1	1	1	3	2	10	10	33	4	8	23	40	2

3. A vizsgálatokat, mint ezt már jeleztük a jobbágytelken élő nemesekre is kiterjesztendőnek tartjuk. Ehhez egyfelől az 1828. évi összeírás vonatkozó rovatának bejegyzései, másfelől az 1836. évi XI. tc. 7. §-a nyomán létrejött egyes megyei összeírások szolgálnak forrásbázisul. Ez utóbbiak közlik az ilyen telken élő nemesi családok (családfők) számát, az általuk használt telek, illetve résztelek nagyságát, a zsellérrállományú nemes családfőkével együtt. Néhol különböző időmetszeteket is adnak, pl.: 1836 előtt vagy után. Használatuk alapján feltérképezhető a jobbágytelken élő nemes családok száma, megyei, ezen belül községi szintű táji eloszlása, az adott vizsgálatok célja szerint megválasztott csoportosításban. (Ld. az 5. számú mellékletet a Fejér megyei viszonyokról 1846-ból). Hasonló típusú felmérések a *használt részletek nagysága szerint* is elvégezhetők. (Lásd a 6. számú mellékletet.)

4. Az I/1-B. pontokban jelzett témacsoport feldolgozására vonatkozóan a következő forráscsoportok hasznosítását ajánljuk.

Az a)-ban említett nagy témára a forradalmi átmenet korszakos fordulatát jelző, azt végig kísérő birtokrendezési iratoknak meghatározott szempontok és módszer szerint történő értékesítését. Az értékesítési lehetőségek térben és időben körülhatároltak, mivel a megyei levéltárakban fellelhető hatalmas mennyiségű, de egyenetlen mértékben megmaradt es. k. úrbéri törvényeszek iratanyaga indításként csak a községi szintű vizsgálatok elvégzését teszi lehetővé. Ezekből állítható össze a megyei, majd az alább jelzett mintafelvétel formájában a *regionális* eredmények képe. E forráscsoport alapvető értéke abban van, hogy ma már ez az egyetlen olyan nagy tömegben megmaradt iratanyag, amelyből a volt úrbéres népesség földállomány szerinti rétegződése a rendezőeljárásnak a határhasználatot változtató meghatározott menete szerint egyáltalán re-

melléklet

és az alkalmazott segéd személyzet száma szerint az 1828. évi összeírás alapján

foglalkozási ágak szerint													az iparüzés évi időtartama		dolgozik		segédterüinek			az összeírt szülők terjedelme p.m.	
Olajsajtoló	Pék	Posztókézfűtő	Puskaműves	Révberlő	Szabó	Szappanfűző	Szőjgyártó	Szűcs	Szűrszabó	Takács	Timár	Üveges	1/2 évig vagy azon alul	1/2 éven felül vagy 1 évig	egyedül	segédterüvel	legény	szolga	szolgabíró		
																					száma
1	11	6	1	1	57	1	9	24	3	412	6	1	—	829	287	857	259	256	140	11	736 1/6

melléklet

időtartama és az alkalmazott segéd személyzet száma szerint az 1828. évi összeírás alapján

foglalkozási ágak szerint													az iparüzés évi időtartama		dolgozik		az alkalmazott munkatér száma	az összeírt szülők terjedelme p.m.-ben.
Órás	Pék	Posztókézfűtő	Rézműves	Sorfűző	Szabó	Szappanfűző	Szőjgyártó	Szűrszabó	Szűcs	Takács	Timár	Üveges	1/2 évig vagy azon alul	1/2 éven felül vagy 1 évig	egyedül	segédterüvel		
																	1	3

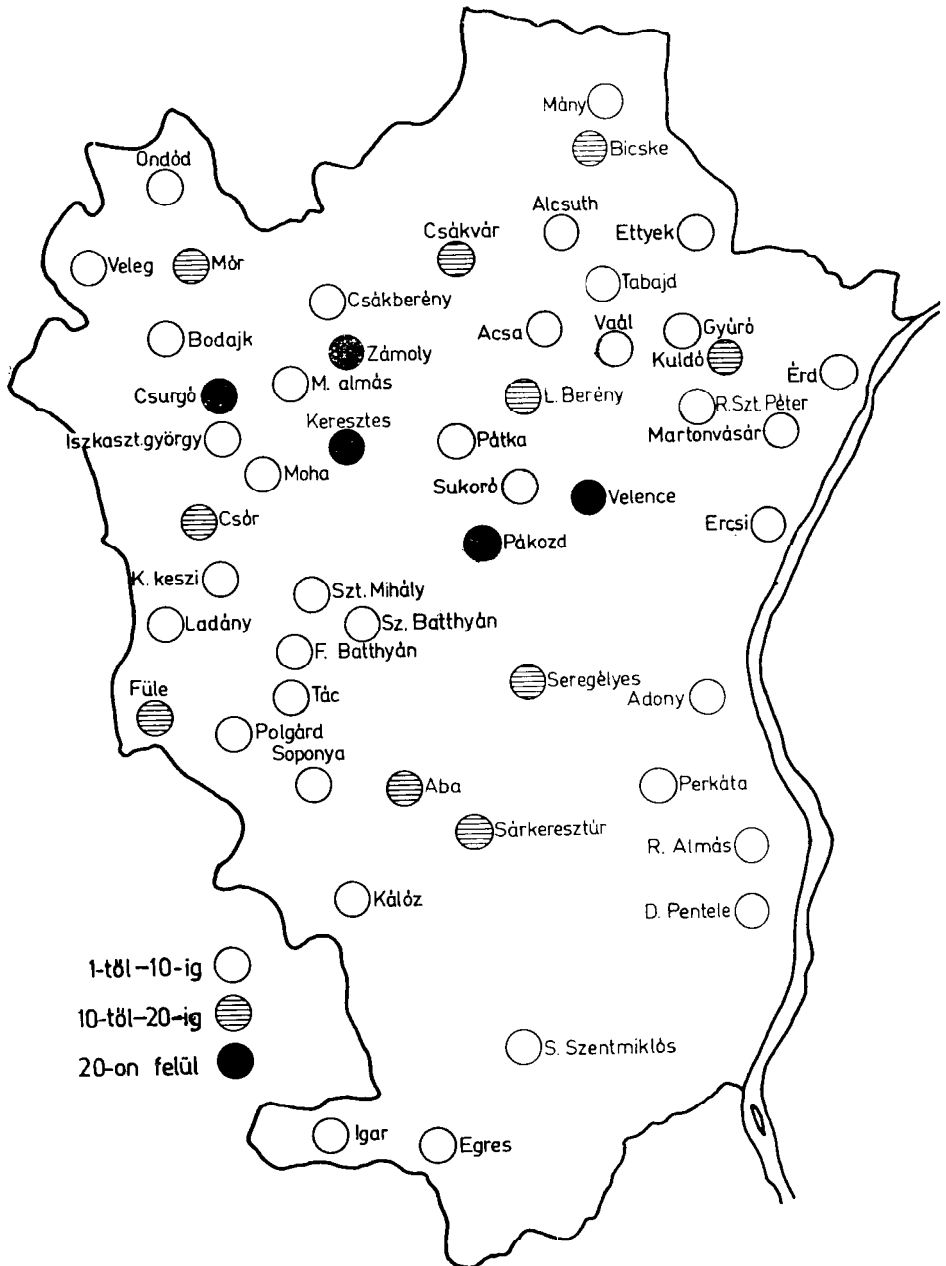
konstruálható. Ügyelni kell az egykor végbement folyamat, a *valóságos etápok* történetileg hiteles feldolgozására. Az ezzel kapcsolatos *módszertani eljárás* részleteire itt nem térünk ki, mivel azokat legutóbb esettanulmányunkban részletesen kifejtettük. Csupán annak hangsúlyozására szorítkozunk, hogy a munkálatok *kiindulópontja* (figyelemmel azoknak a helységek szerinti *különböző* időpontjaira) mindig az azonosítást követő *felmérési művelet*, s *végpontja* a közben történt módosulások szemmel tartása mellett, a *kiosztás* eredményeinek számbavétele, ill. feldolgozása. E szakaszolás nélkül a munka nem végezhető el.

A megyei szintű eredmények összegezésére lásd a 7. számú mellékletmintát a Fejér megyei eredményekről az ún. *felmérési szakaszban az 1850/60-as évekből*.

Az országos kitekintésű, tágabb vizsgálatok csak a regionális mintafelvételek alapján lehetségesek. Ezekhez az I/2.-ben jelzett módszertani, műhelytanulmányok egész sorának elkészítése igen kívánatosnak látszik. Először is tisztázandó a „régio” fogalma. A fogalom történetileg hiteles tartalmát tulajdonképpen csak a már *országosan ismert* kép adhatja meg. Azonkívül is: a „régio” értelme *komplex* fogalom, amely a területi elv fogalmán kívül társadalmi, jogi, települési stb. fogalmakat is magába kell hogy foglaljon. A kiindulásnál inkább csak munkahipotézisként határozható meg. Tartalma a folyamatosan feltárt, konkrét történeti eredmények alapján és azoknak megfelelően menetközben módosítandó. (A 8. mellékletmintát egy lehetséges és már az eddigi részleges eredményeken alapuló kiválasztás szempontjait mutatja, amely a további módszeres vizsgálatok folytatását képezheti.)

A b) alpontban jelzett témakörre (birtokfogalom) részben az 1850-es évek elejéről kelt Birtokfelvallási Jegyzőkönyvek, részben az ún. Öröklésvallási Jegyzőkönyvek eddig kiaknázatlan

5. számú melléklet

6. számú melléklet

A jobbágytelken élő nemes családok száma és telekhányad és házhely szerinti megoszlása az 1846. évi összeírás szerint

A családok száma a telkek névleges értékeinek nagyságcsoportjai szerint	telekhányad									házhely		
	egy egész	6/8, ill. 3/4	4/8, ill. 2/4	3/8, ill. 1,5/4	2/8, ill. 1/4	1/8	7/16	3/16	1/16	2	1	1/2
398	1	6	46	17	83	84	1	1	5	2	144	9

adatai szolgálhatnak támpontul, különös tekintettel a szőlőbirtoklásra, illetve a szőlők elszaporodó eladására.

A Birtokfelvállási Jegyzőkönyvek ingatlanfelvételek, a járási szolgabírói hivatal, mint telekkönyvi hatóság előtt. Közlik: a birtokos nevét, házának és földrészeinek helyrajzi számát, a bevallás időpontját, a földrészeket négyszöggől és holdértékeit, az egyes dűlők sorrendjében, az elszórt szőlőföldek darabjait kapásokban vagy négyszögölben, a földtulajdon jogcímét (öröklött, vásárolt, árverés, testvéri végkielégítés útján vett), a vétel időpontját és a vásárolt földrész forint összegét. Leírják a paraszti ház típusait, esetenként a telek névleges értékét is megjelölik, vagy azt, hogy házas vagy házatlan zsellérről van-e szó.

Az öröklésvállási jegyzőkönyvek különösen jó adatokat szolgáltatnak a birtokforgalom felméréséhez. Megjelölik a bevallás évét, hónapját, napját és óráját, tárgyát (ház, házrész, föld, illetve földrészek), feltüntetve a helyrajzi számokat, az eladott ingatlan rész forint összegét, azt, hogy ki a vevő és a vásárló, valamint, hogy öröklött vagy szerzett vagyonról van-e szó. Az örökös testvérek közötti osztozkodás módjára és mértékére is hasznos adatokat tartalmaznak.

A c) alpontban jelzett témakörre a kataszteri felvételek során készült Birtokrészleti Jegyzőkönyvek iratanyaga szolgálhat forrásbázisul. Kísérleti jelleggel már értékesítették is őket. Kívánatosnak tartjuk e kutatások továbbfolytatását, azzal a megjegyzéssel, hogy ezek alapján értékes analitikus jellegű mechanizmus-vizsgálatokat nyerhetünk, de az itt is jelentkező forráshiányokából és az aprólékos munkálatok természetéből adódóan országos érvényű eredményeket nem fogunk kapni.

A d) alpontban jelzett problematikára elsősorban a birtokrendezési iratokhoz mellékelt különböző típusú földkönyvek szolgálnak alapforrásul.

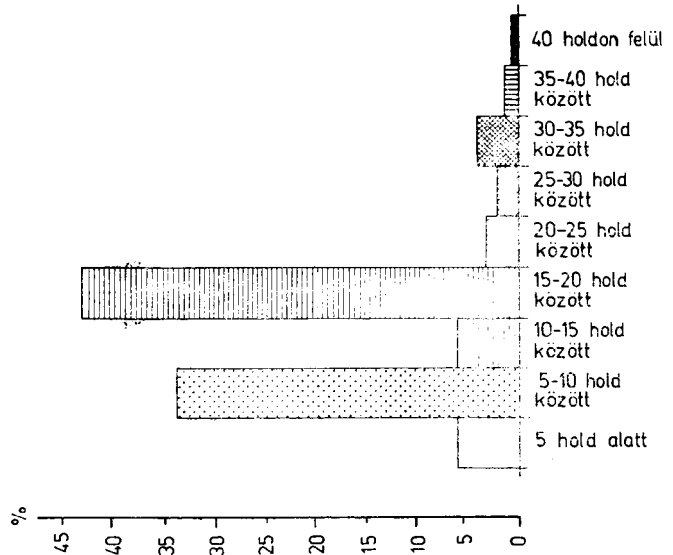
A címben jelzett témára vonatkozó ajánlásunkban csupán az általunk legfontosabbnak tekintett forráscsoportok vizsgálatba vonásának említésére szorítkoztunk. Azt a módszertani elvet kívántuk hangsúlyozni és némiképpen érzékeltetni is, hogy a különböző rendeltetéssel megszületett, heterogén jellegű forráscsoportok összevethetőségének, illetve az összevetés *módszertani* megalapozásának és kidolgozásának döntő fontossága van a kívánt cél elérésében.

III. A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

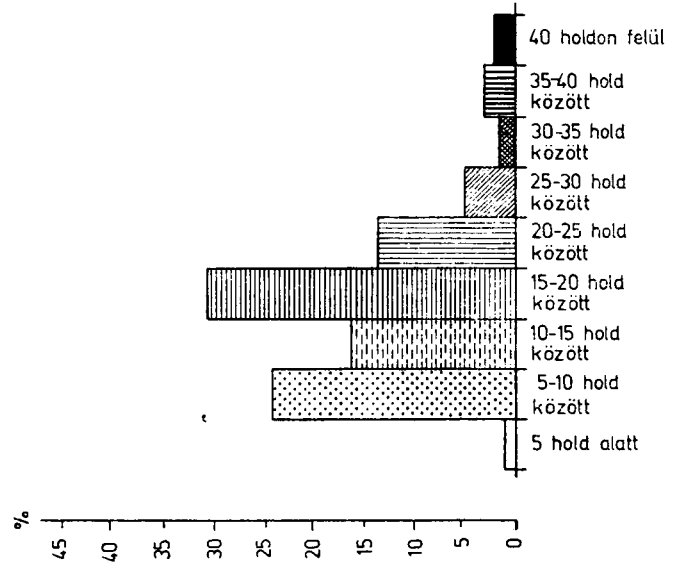
A parasztság két világháború közötti rétegződésének kutatásánál (különös tekintettel a földtulajdon és használat változásának hatásaira) abból kell kiindulnunk, hogy a parasztság XX. századi fejlődésének társadalomtörténeti szempontú vizsgálata eddig elsősorban a két mezőgazdasági összeírás (1895, 1935) valamint a 10 évenként ismétlődő népszámlálások — közvetlen vagy

A TELKES CSALÁDFÖK RÉTEGZŐDÉSÉNEK ARÁNYAI

Az úrbéres illetőség tulajdona alapján

Az úrbéres illetőség és a maradványföld tulajdona alapján

8. számú melléklet

A munkahi potézis céljára szolgáló regionális kiválasztás lehetséges szempontjai

I. A kiválasztás területi régiók szerint:

1. Hagyományos formák:

- a) Dunántúl
- b) Felvidék
- c) Alföld stb., de ezen belül is táji keresztvezdésék: hegyes-erdős-dombos-sik tájak.

II. Települési régiók szerint:

- 1. Sűrűn lakott kis falvak
- 2. Ritkán lakott nagy falvak

III. Gazdasági illetve piaci viszonyok szerint:

- 1. A piacoktól, kereskedési központoktól távoli tájak
- 2. Kedvező piaci lehetőséggel rendelkező tájak

IV. A parasztság különböző jogi jellege szerint:

- 1. Urbéres falvak, illetve tájegységek
- 2. Nem urbéres falvak, illetve tájegységek
- 3. Urbériséggel vegyes közbirtokossági falvak, illetve tájegységek

V. Különböző jogi és társadalmi jelleg szerint:

- 1. Volt jobbágy falvak, illetve ezek együttese
- 2. Volt zsellér falvak, illetve ezek együttese
- 3. Puszták

VI. Az egykori földesúri hatóság jogi jellege szerint:

- 1. Nagybirtokos (ezen belül állami egyházi és magán)
- 2. Középbirtokos falvak illetve együttese
- 3. Közbirtokossági falvak
- 4. Kismemesi falvak

VII. Kiválasztás mezővárosok és falvak szerint:

a statisztikusok által interpretált — számszerű adataira alapozódott. Az ilyen irányú kutatás — bár többnyire csak szűkebb keretben — a felsoroltakon túl, néha egy—egy *esetleges* egyidejű (érdekvédelmi szervezetek vagy pártok stb. által végzett) országos vagy regionális adatgyűjtés, vagy jobb esetben a *közigazgatás*, a hatóságok által létrehozott lajstromos (birtok-, adó) nyilvántartások számszerű és szöveges adataira is támaszkodott. Bizonyos szempontból a vizsgálódás alapjainak kiterjesztését jelezte a szociográfikus eszközökkel dolgozó *falvakutatás* egykori tárgyi eredményeinek felhasználása.

Ezek az alapok és a hozzájuk kapcsolódó vizsgálati módszerek az elmélyültebb társadalomtörténeti kutatáshoz ma már elégtelennek, eltérően értelmezett tartalmi eredményeik pedig egyre labilisabbnak bizonyulnak (pl. a parasztság rétegződése fő- és melléktendenciáinak megítéléséhez). Nem is szólva a különböző időszaki összeírásokat vagy alkalmi adatgyűjtéseket rögzítő statisztikák szélső értékeket vagy az intervallumokban előforduló mozgásokat elfedő *állagoló*, *statikus* módszerének követéséről, azok *egyidejű* kategóriái, illetve e kategóriák egymáshoz viszonyított *következelségei* is nagyban megkötik a kutató kezét a szabadabb, marxista szempontú elemzésben. Ugyanakkor az ilyen típusú számszerű adatok, éppúgy mint az egyidejűleg publikált elbeszélő források, meghatározott és éppen ezért kimerülő körben állanak a kutató rendelkezésére.

E körből még leginkább az igazgatás, a hatóságok által egyidejűleg létrehozott iratok, nyilvántartások kínálnak bizonyos kitérésre lehetőségeket, annál is inkább, mivel e források nagyobb része ma még szinte teljesen intaktak mondható. Közülük is különösen azok érdemelnek figyelmet, amelyek a parasztságot illető alapvető fontosságú társadalmi-gazdasági jelenségekről vagy e jelenségek egy meghatározott köréről nyújtanak megbízható adatokat, méghozzá viszonylag *következetes formulázásban, hosszabb távra és folyamatosan*, az ország valamennyi régiójára és egészére is. Tehát olyan számszerű (vagy esetleg homogenizálható szöveges) adatokról van szó, amelyek mind az idő, mind a tér koordinátáján egyaránt *egységes*, a kutató által rendezhető és *összevethető* kategóriák kialakítását teszik lehetővé.

E követelményeknek látszik megfelelni a parasztság alapvető termelőeszközökhöz való viszonyának — szűkebben: a földtulajdon és földhasználat mennyiségének — változását jelző ingatlanforgalmi adatok vizsgálata. Jóllehet ezek az adatok e társadalmi csoporthoz tartozó elemek társadalmi struktúrában elfoglalt helyének csupán egyik tényezőjéről vallanak, de mert ez valamennyi közül a legfontosabb, s továbbá, mert az adatok nem a státust rögzítik a különböző időmetszetekben, hanem éppen a *folyamatot* mutatják, jól utalnak a rétegződés folyamatát változó és a változáson belül is uralkodó vagy mellérendelt tendenciáira.

2.

Ismeretes, az egyes ingatlanulajdoni változásokat a telekkönyvben regisztrálták, regionális vagy országos szintű összesítésüket (változások, ügyletek száma, érintett terület átlagnagysága, esetleg átlagára stb.) pedig időszakonként ki is adták. Mivel a telekkönyvek mind az örökösödésből, mind az adás-vételi ügyletekből származó változásokat tartalmazzák, joggal merülhet fel kutatásuk gondolata. Azonban nem is szólva arról, hogy a változások bejegyzése többnyire jócskán elmarad a valóságos helyzettől, mivel a bejegyzett adatok a szerzés jogcímén kívül nem utalnak sem a felek korábbi, vagy a szerzés folytán előálló társadalmi státusára, sem a vételarra, vagy annak kifizetési körülményeire, sőt néha mellőzik az ingatlan művelési ágának jelzését és a nagyságát is törtszámmal, hányadban tüntetik fel, viszonylag kevés információt nyújtanak az imént említett rétegződési tendenciák megajzolásához. E hiányzó adatok a járulékos iratokból (adás-vételi szerződések, közjegyzői hagyatéki végzések) is csupán részben és csak akkor pótolhatók, ha megőrizték ezeket az iratokat. Minthogy azonban ezek többnyire selejtezésre kerültek, továbbá mivel az egyes telekkönyvekben szereplő tulajdoni változások újabb és újabb telekkönyvekhez utalják a kutatót (a kutatás kereteit mintegy a gúla csúcsától az alapzatáig kiszélesítendő), vizsgálatuk rendkívül idő- és munkaigényes, és éppen ezért legfőképpen helyi mikrokutatásban — s ott is mint a források csoportok egyike — jöhetnek számításba.

Tovább kellett tehát nyomozni olyan a földingatlan-mozgásokat mutató fondok után, amelyek több tájékoztatást nyújtanak, mint a telekkönyvek, valamint az esetleg fennmaradt járulékos irataik, és amelyek gazdaságosabban kutathatók az utóbbiaknál. Az ingatlanmozgásoknak, különösen az elaprózódásnak, a magyar örökösödési jog és szokás folytán, kétségtelenül fontos faktorát képezik a hagyatékátadások, mégis az ezekhez kapcsolódó közjegyzői iratok — nem is szólva az imént említett hiányosságaikról és hiányukról — eredendően nem tájékoztatathatnak az ingatlanulajdonnak és használatnak a tőkés fejlődés természetéből adódó változásairól, illetve annak társadalomtörténeti aspektusairól. Ami pedig az állami illetékkirovás járási és megyei hivatalait illeti, azok ugyan a bérleti használaton kívül befolytak az ingatlanmozgás valamennyi faktorába, azonban irataikban csak a pénzügyi vonatkozások (ár- és illetékösszeg) csapódtak le.

3.

Leginkább annak a fondnak az anyaga mutatkozik elfogadható vizsgálati alpnak, amely az ingatlanforgalom (földtulajdon és földhasználat) hatósági ellenőrzése folytán jött létre. Ezt a funkciót: a föld-adás-vételi és a bérleti ügyletek létesítéséhez való hozzájárulást, illetve az ilyen ügyletek megtiltását, egyéb teendőkkel együtt, bizonyos korlátok között, 1918-tól 1949-ig a megyei közigazgatási bizottságok 1913-ban létrehozott *gazdasági albizottságai* látták el. E funkció gyakorlásának viszonylagos *tartóssága* (a hazai tőkés fejlődés utolsó évtizedeiről van szó!), és az eljárás központilag szabályozott *alaki azonossága* és nem utolsósorban az a tény, hogy a *megyék többségénél* fennmaradt a gazdasági albizottságoknak e tevékenység során létrejött iratanyaga, válthatja ki az elhatározást ennek módszeres kutatására.

A gazdasági albizottságok ilyen irányú tevékenysége valójában az állam birtokpolitikai beavatkozásának fokozódása folytán vált szükségessé. Ezt jelzik kialakulásuk háborús körülményei, valamint a birtokpolitika „közérdekűségének” szempontja, mely utóbbi az államhatalom osztályjellegének megfelelően, értelemszerűen mindenekelőtt a birtokos osztály érdekeinek védelmét jelentette, még akkor is, ha bizonyos termelési vagy éppen „szociálpolitikai” célokat is tartalmazott.

Bár forrásunkat elsődlegesen nem az állam „közérdekű” birtokpolitikai beavatkozásának természetét leleplezendő aknázzuk ki, hanem mindenekelőtt a valóban megtörtént: a paraszti rétegződés alakításában és alakulásában objektívalódó birtokügyletek számbavételéért, mégis már itt jelezni kell e birtokpolitikával kapcsolatos néhány körülményt. Egyik, hogy az előzetes tájékozódás alapján nemigen akadt példa, amikor a gazdasági albizottságok éltek volna azzal a rendelet adta jogukkal (5,200/1919. M. E., 85,800/1919. F. M. és I. M. sz. r.), miszerint „a földbirtok helyes megosztása elősegítése érdekében” megtilt/hatták az ingatlanügyleteket, ha azok a birtok felhalmozását, a parasztság és a „gazdálkodók” kezéből való kicsúszását és az ár felhajtását célozták és az okszerű termelést hátráltatták. Egy másik, ennél is fontosabb körülményre utal annak a kérdésnek a felvetése, hogy az e birtokpolitikát érvényesítő vagy nem érvényesítő gazdasági albizottságok ellenőrző (hozzájáruló vagy tiltó) tevékenysége egyáltalán mennyiben fogta át a birtokfogalmat: kiterjedt-e az egészre, vagy csupán egy részét ölelte fel annak.

Az e kérdésre adandó válasszal tulajdonképpen elérkeztünk annak a megközelítő tisztázásához, hogy vajon a gazdasági albizottságok tevékenysége során létrejött anyag mennyiben reprezentálja a jelzett 3 évtizedben zajló birtokforgalmat, illetve annak kihatását a paraszti rétegződés alakulására. A forrás reprezentációs értékének tisztázásánál mindenekelőtt figyelembe kell venni, hogy az imént említett birtokpolitikai okokból a gazdasági albizottságok tevékenysége nem terjedt ki az olyan esetekre, mint:

1. az öröklésből adódó változások;
2. a különböző jogszabályok (4,000/1917. M. E. és 5,200/1919. M. E. sz. r.) alapján hozzájárulást vagy tiltást nem igénylő változások (ha az ügyletekben belterületről van szó; vagy ha az egyik fél: állam, törvényhatóság, OKH, Földhitelintézet, OSz; vagy ha közeli (egyenesági) rokonok az ügyfelek; vagy ha a Hadigondozási Hivatal vagy FM engedélyezte már azt; vagy ha kisa-játítás, feldarabolás esete áll fenn);
3. a különböző földrendezésekkel (pl. az egyidejű földreformmal) mutatkozó változások. (Bár itt meg kell jegyezni, hogy a 60,000/1921. F. M., 2,080/1921. M. E. és az 5,751/1922. M. E. sz. rendeletek alapján az állam elővásárlási jogát illető és más vitás ügyekben — 1919 után pedig gyakorta előfordultak ilyenek — a gazdasági albizottságoknál is elégséges írott nyoma maradt a változásoknak.)

A felsorolt kivételek ugyan 1919 után kiterjedtek még a 10 holdnál nem nagyobb szőlő, vagy a 100 holdnál nem nagyobb egyéb ingatlanokkal kapcsolatos ügyletekre is (ha pl. a szerző fél földműves vagy maga „gazdálkodik”), ám a gyakorlat: a fennmaradt iratanyag azt mutatja,

hogy az ügyletek legalizálása végett általában az ilyen esetekben is beterjesztették az iratokat a gazdasági albizottságokhoz, amelyek azután jóváhagyólag állást is foglaltak ezekben.

Ami az egyes pontokban felsorolt földingatlan-mozgások regisztrálásának eredendő hiányát illeti, látható, hogy azok közül az 1. pontban jelölt örökléssel kapcsolatos változások (többnyire elaprózódás) csoportja okozza az egyik problémát. Még ha e változások csupán közvetve utalnak is a paraszti rétegződés alakulásának a tőkés fejlődéssel összefüggő tényezőire, akkor sem mellőzhető számbavételük, mert hiányuk folytán a reprezentáció szenvedne torzulást. Ezt elkerülendő, pótlásukról egészében vagy részben, de a statisztikai átlagolásból származó következményekkel mindenképpen számolva, nyomtatott forrásokból kell gondoskodni.

Hasonló megoldás szüksége merül fel részben a 3. pontban jelölt központi, állami földrendezésekkel (és itt tulajdonképpen az 1920: XXXVI. tc. alapján végrehajtott földreformról van szó) kapcsolatban is. Mindazonáltal itt lényegesen kedvezőbb a helyzet, mint az előbbi esetben, nemcsak a nyomtatott források felhasználása dolgában, de főleg azért, mert — mint jeleztük — már a földreform kezdetétől csapódott le bizonyos kapcsolódó iratanyag a gazdasági albizottságoknál, a földreform lezárásakor (1928; XLI. tc.) pedig ki is terjesztették azok hatáskörét mindazokra a jogügyletekre, amelyek a megváltáskor megmaradt földingatlanokat vagy a juttatottaktól a törlesztés elmaradása miatt elvett parcellákat érintették. 1931-től pedig (1931: XXXV. tc.) az OFB jogköréből a gazdasági albizottságokra szállott át csaknem minden, a juttatott földekkel (átruházás, megterhelés, bérbeadás, elkobzás és újjajuttatás) kapcsolatos döntési vagy jóváhagyási teendő ellátása. Mondhatni tehát, hogy a gazdasági albizottságok fennmaradt iratanyaga, ha csak részben vall is a földreformról, annál beszédesebben árulkodik annak fonákjáról: a juttatások sorsáról. (Ezért is esett a választás a 30-as évekre a mintául mellékelt táblázat lajstromozott adatainak összeállításában.)

A 2. pontban jelölt földingatlan-mozgásoknak a gazdasági albizottságok hatásköre, hozzájárulása aloli kivonása, illetve az ennek nyomán mutatkozó hiány már nemigen okozhat jelentősebb torzulást a paraszti rétegződés alakulási tendenciáit jelző reprezentációban. Részben azért, mert az abban felsorolt jogi személyek többsége által bonyolított ingatlanügyletek folytán előálló területi változás nem is volt jelentős, és ezt a birtokmozgást is ellensúlyozta másfelől más jogi személyek (alapok, alapítványok, egyházi javadalmak, testületek, kereskedelmi társaságok stb.) ingatlanszerzésének bizonyos korlátozása (5,200/1919. M. E. sz. r.). Ugyanakkor e csoportokat is érintette valamelyest a már korábban más szempontból említett földreform. (Egy, nem a tárgyalt forrás felhasználásával foglalkozó leírás természetesen pontosabb mérleget készíthetne az ezeknél lezajlott területi változásokról.) Másrészt az e pontban jelölt kivételek azért sem módosíthatnak komolyabban az eredményeken, mert egyesek közülük (pl. a belterület tulajdoni változásai, különösen városokban) elsősorban nem a paraszti földek állagát érintik, vagy ha igen (mint a közeli rokonoknál), akkor olyan földingatlanmozgásokat takarnak, amelyeknek hatása az egyes rétegekre nem különbözik az általánostól, illetve (mint a H. H., FM. engedélyezése, kisa-játítás, feldarabolás esetében) attól a speciális mozgástól, amelyet — mint utaltunk rá az 1. pontnál — a földreformmal kapcsolatban bizonyos korlátok között megismerhetünk.

A leírtakból kitűnik tehát, hogy a gazdasági albizottságoknak a földingatlan-forgalom ellenőrzésére irányuló tevékenysége folytán létrejött forrás, ha nem is tükrözi egyképpen e forgalom minden faktorát, elégségesen, vagy a jelölt módokon kiegészíthető reprezentációval jól utal a parasztság rétegződésének két világháború közötti alakulására.

4.

Következő kérdésünk, hogy miképpen lehet e forrást úgy feldolgozni, hogy az a paraszti rétegződés alakulásának tendenciáit valóban megközelítően reprezentálhassa. A kutatás, a feldolgozás mikéntjét részben a forrás — keletkezésétől és funkciójától alig elválasztható — *jellege*,

részben pedig a kutatói felhasználásához kapcsolódó *célszerűség* határozza meg. Az előbbi mindenképpen adott, utóbbi azonban elvben többféle is lehet.

A gazdasági albizottságok feladata, vagy mondhatni, fő feladata — bizonyos, imént írt korlátokkal — az ingatlanforgalom ellenőrzése: az adás-vételi és a bérleti ügyletek tudomásulvétele, az azokhoz való hozzájárulás, vagy az ilyen ügyleteknek a megtiltása volt. E feladat ellátásának ügyrendjét először 1917-ben határozták meg (44,621/1917 F. M. sz. r.), még mielőtt a döntéseket teljesen a gazdasági albizottságokra bízták volna. (Ugyanis az 55,000/1918. F. M. sz. r., bár Budapest és Fiume kivételével az ingatlantulajdon és bérleti változásokhoz szükséges hatósági hozzájárulási kötelezettséget kiterjesztette az egész országra, mégis a gazdasági albizottságokat csak a központi területeken bízta meg ennek ellátásával, míg a peremterületeken a minisztériumi kirendeltségek végezték el ugyanezt.)

E tevékenység — más birtokpolitika lévén — ugyan szünetelt a forradalmak időszakában, de az ellenforradalmi rendszer, már kizárólag a gazdasági albizottságokra ruházva, ismét bevezette azt (5,200/1919. M. E. sz. r.) és mind a vele kapcsolatos feladatokat, mind az ügyrendet a korábbiakhoz hasonlóan szabta meg (85,800/1919. F. M. és I. M. sz. r.). Nagyjából ez maradt érvényben a következő évtizedekben is. S ha — mint 1931-ben láttuk — közben bővült is valamelyest a feladatkörük, mégis inkább az ügyek természetének és tömegének változása volt a jellemző, amely a 20-as évek földreformjának, majd következményei felszámolásának, ismét később a háborús érdekeknek és a zsidó állampolgárok diszkriminációjának alárendelten alakult. Bár formálisan 1949-ig fennmaradtak ezek a szervek, ám — ismét a forradalmi agrárpolitikáé volt a szó — hagyományos tevékenységük eljelentéktelenedett, és szinte maguktól kimultak, illetve miután (1948) szerepkörüket átvették a megyei földhivatalok ingatlanforgalmi bizottságai, átalakultak mező- és erdőgazdasági bizottságokká.

A gazdasági albizottságok a rájuk ruházott feladatot bizonyos, az eljárási ügyrendben szabályozott alaki feltételek alapján látták el (85,800/1919. F. M. és I. M. sz. r.). E feltételek, illetve mozzanatok közül különösen azokat kell kiemelni, amelyek *következtesen ismétlődtek* az egyes esetekben és amelyeknek írásos anyaga általában fennmaradt a megyei levéltárakban. Ilyenek:

1. Az ingatlan-ügyletekben szereplő felek között kötött érvényes adás-vételi, ajándékozási vagy bérleti *szerződések*. A szerződések a felek nevének, lakhelyének feltüntetése, valamint az ügylet tárgyát képező ingatlanok leírása (helye, helyszínrajzi, telekkönyvi száma, területe, és többnyire művelési ága) mellett rendszerint tartalmazzák az adás-vétel, vagy a bérleti használat feltételeit: pénzüsséget, terményt, illetve azok teljesítésének (egyszeri vagy törlesztéses) módját. Ugyanakkor, ha telekkönyvileg bejegyzett adósság terhelte az ingatlan, a szerződés a felek megállapodását is tartalmazza annak letudásáról vagy esetleg átvállalásáról. Nem mindig tüntetik azonban fel, vagy csupán itt-ott utalnak a felek foglalkozására vagy birtoknagyságára.

2. Továbbá ilyen következetesen ismétlődő kellékek tekinthetők a községi előljáróságoktól, vagy városoknál a polgármesteri hivataltól, a felek vagy a gazdasági albizottság által beszerzett *igazolások*. Ezek többnyire a szerződésekben előforduló alapadatok mellett már tartalmazzák a felek foglalkozását, sőt birtokának nagyságát is. Éppen mert az előljáróságok vagy különösen a polgármesteri hivatalok előtt, ügykörükből adódóan ismert volt ennek az igazolásnak a funkciója és formulája, általában nemcsak arról informálták a gazdasági albizottságokat, hogy a szerző félnek mekkorára gyarapszik ily módon az ingatlan, hanem esetleg arról is, hogy az ingatlan nem esik-e eladási tilalom vagy más korlátozás (pl. megváltás) alá. Alkalmassint hivatkoztak az ügyletet megengedő vagy gátló jogszabályokra is. Az igazolások szövegében különösen érdekesek azok a kitételek, amelyek a szerző félről vagy a szerzés céljáról nyújtanak kedvező vagy esetleg kedvezőtlen információkat.

3. Végül, de nem utójára itt vannak a gazdasági albizottságok hozzájárulásáról (esetleg tiltásáról) szóló *döntések*, amelyek nyomán azután, egyéb alaki kellékekkel együtt, a területileg illetékes járásbíróságok elrendelhettkék az ügylet végleges telekkönyvi bejegyzését, vagy bérlet esetében használatba vehették a földet. Ezek formulája a legkötöttebb, és éppen ezért tartalmai-

lag is csupán a legfontosabb (azonosító) adatokra szorítkoznak. Azonban minden egyes alkalommal következetesebben hivatkoznak a döntést motiváló jogszabályokra. Mindez, persze nem jelenti azt, hogy a döntés formális mozzanat lett volna. Bár az esetek többségében csupán abból állott, hogy az albizottság előadója által betervezett döntéstervezetet egyszerűen elfogadták a hetenként (vagy az ügyek számától függően még ritkábban) összegyűlt bizottsági tagok, mégis az a körülmény, hogy az albizottság élén a főispán állott, tagjai pedig a közigazgatási bizottságból verbuválódtak, és emellett még erdészeti és gazdasági szakembereket is meghívtak (1913: X. tc.), arra utal, hogy az esetek egy részénél valóban szükség volt a központi állami intenciók rendeleti dokumentálására. Az ügyrendi szabályzat szerint az ülésekről nem vezettek külön jegyzőkönyvet, azonban a fellebbezés lehetősége egyfelől (5,200/1919. M. E. sz. r.), másfelől az esetenként „alulról” jövő instanciázás (pl. a paraszti haszonbérletek ügyében) többnyire átgondolt döntésekre intette az albizottság tagjait.

A harmadik és részben a második mozzanat felvet egy kritikus momentumot is. Nevezetesen azt, hogy mind a községi előjáróságoknál és városi polgármesteri hivataloknál kiadott igazolások, mind pedig a gazdasági albizottságok döntései olyan az ügyletekkel kapcsolatos elemi adatokat is tartalmazhatnak, amelyek csak látszólag objektívek, de valójában még a birtokpolitikai beavatkozás állami koncepcióján belül, vagy ahhoz képest, külön is torzítanak. Amennyire általános kell számolni ezzel a lehetőséggel, legalább annyira nehéz a hatását kivédeni. Mégis, azontúl, hogy a három különböző mozzanat során született források adatai részben egymással is kontrollálhatók, a dolog érdemét menti, hogy az adatok esetleges torzításával nem az ügyletek nagyobb tömegét jelentő: a parasztságot érintő vagy azon belüli, egyenként kis területtel járó változások, hanem éppen fordítva: a nagyobb területváltozásokkal járó kevesebb ügylet volt „fedezhető”.

5.

Ami az itt felsorolt források feldolgozásához és felhasználásához kapcsolódó lehetséges célszerű eljárást illeti, csak részben szorul külön magyarázatra, hogy miért éppen e három mozzanatot (szerződés, igazolás és döntés) emeltük ki. Az ugyanis már a leírtakból kitűnt, hogy az egyes földingatlan-ügyletek (adás-vétel, bérlet) esetében e mozzanatok következetesen ismétlődtek és írásos anyagaik, adataik fennmaradtak a megyei levéltárakban. S bár utalást tettünk a gazdasági albizottságokhoz „alulról” érkezett, többnyire szegényparaszti kérelmek tömegére, valamint a fellebbezésekre, mégis e további mozzanatok több okból is másodlagosnak tekinthetők a paraszti rétegződés alakulásának a földingatlan-mozgás alapján való tanulmányozásában. Nemcsak esetlegességük okán és nem is csupán azért, mert a gazdasági albizottságok jogköre eredendően nem terjedt ki földek juttatására vagy elvételére. Ázért is mellékesnek tekinthetők ezek, mert ha a kérelmek vagy a fellebbezések végül is eredménnyel jártak és ez az eredmény objektiválódott is valamilyen ingatlanügyletben, végső soron tehát valamilyen földtulajdoni vagy földhasználati változásban, azt a kiemelt három mozzanat, vagy azok közül — pl. a nem túl gyakori fellebbezések sikere esetében — a megváltoztatott döntés úgyszólván tartalmazza.

Praktikusabb ok már a három mozzanat kiemelésére, hogy az azokhoz kapcsolódó számszerű vagy homogenizálható szöveges adatok kutatói felhasználásra való feldolgozási módszere: *közvetítése* sajátos eljárást igényel. Mindez persze nem jelenti azt, hogy a járulékos mozzanatok iratanyagának: akár paraszti kérelmeknek, akár a fellebbezéseknek a tanulmányozását teljesen mellőzhetnénk. Íróik (vagy akiknek nevében írták) szociális viszonyaira, szándékaira, szemléletére igen érdekes — a rétegződés bizonyos aspektusaira is utaló — adalékokat szolgáltatnak. Szöveges anyaguk vizsgálata és felhasználása azonban elvállik a kiemelt mozzanatokhoz kapcsolódó adatok feldolgozásának és felhasználására való közvetítésének módszerétől.

A feldolgozást, a közvetítést *első fok*on a számszerű és a homogenizálható szöveges adatok *lajstromba vételét* jelentené. Ezt az eljárást egyébként elősegítheti az a körülmény is, hogy az ingat-

lanügyleteket kísérő három mozzanathoz kapcsolódó adatok iratanyaga *megyénként* (tehát a megye valamennyi helységéből), az iktatás *sorrendjében* és mindig *együtt* (többnyire egy borítóban) nyert elhelyezést. Éppen ezért segédkönyvek igénybevétele legfőljebb azért kívánatos, hogy ellenőrizni lehessen a megőrzés során keletkezett hiányokat. Hasonlóképpen ellenőrizhető ez az eljárási ügyrenddel kapcsolatban hivatkozott (85,800/1919 F. M. és I. M. sz. r.) jogszabály alapján vezetett és bizonyos alapadatokat ugyancsak tartalmazó naplóból. Sajnos azonban ilyennek eddig csak egy megyében (Baranya) sikerült a nyomára akadni.

Előzetes tájékozódás alapján a három mozzanat következő adatait lehetne a javasolt lajstromba felvenni:

1. *Sorszám*, amely egyszersmind az ügylet időpontjára is utalna.

2. *A földingatlan átadója* (eladója vagy bérbeadója)

- a) *neve*,
- b) *lakhelye*,
- c) *foglalkozása* (vagy birtokhelyzete).

3. *A földingatlan szerzője* (vevője vagy bérlője)

- a) *neve*,
- b) *lakhelye*,
- c) *foglalkozása*,
- d) *szerzés előtti*, birtokhelyzete
- e) *szerzés utáni*

4. *Az ügylet tárgyát képező ingatlan*

- a) *helye*,
- b) *nagysága*,
- c) *művelési ága*,
- d) *terhelése*,
- e) *vételi vagy bérleti ára*,
- f) *kifizetés módja*.

5. *A gazdasági albizottság eljárása* (döntés, esetleg hív. jogszabály).

6. *Megjegyzés* (esetleg az adás-vétel, vagy a bérlet formájáról).

Mindez tehát hozzávetőlegesen egy *17 rovatos lajstrom* felfektetését igényelné. Valamelyest ez szűkíthető az ingatlanátadók és -szerzők név szerinti felsorolásának mellőzésével. A rovatok számán ugyan nem változtatna, viszont az áttekinthetőséget nagyban elősegítené, ha külön-külön lajstrom tartalmazná az adás-vételi és a bérleti ügyleteket. (Egyébként a mintául mellékelt táblázat már utóbbiak szerint járt el, amikor csak az adás-vételeket, és azokat is nevek nélkül lajstromozza.)

Azzal természetesen számolni kell, hogy a rovatokba várt adatok gyakorta hiányosan lelhetők fel és csak hiányosan vezethetők át. Ha azonban az *alaki* hiányokat (pl. foglalkozás bejegyzésénél) minden egyes esetben pontosan megkülönböztetjük a *tartalmi* természetű (pl. az ingatlan megterhelésére vonatkozó) bejegyzések elmaradásától, úgy ezek csupán a számolás módjában és nem a reprezentáció tartalmában okozhatnak eltéréseket.

Minthogy a szóban forgó levéltári fond *hatalmas tömegű* (megyénként sok ezer ingatlanügyletet regisztráló) iratot tartalmaz, természetesen nem egy, de több kutató sem vállalkozhat a kijelölt adatok javasolt lajstromozására. Éppen ezért, valamint a kutatás e fázisában elvégzendő

munka mechanikus (jószerint adatrögzítő) jellege miatt, elképzelhető — természetesen megfelelő irányítás mellett — kutatói *segéderők* bevonása és foglalkoztatása is. Azonban még így is szükségesnek mutatkozik, legalábbis kezdetben, bizonyos évek *kiemelése*.

Abból kiindulva, hogy a források, az őket létrehozó, illetve regisztráló szervek: a gazdasági albizottságok korábban jelölt funkciójuknál fogva már eredendően nem tükrözik teljesen, hanem inkább csak — bár meglehetősen tömegesen — reprezentálják az ingatlanforgalmat, célszerűnek látszik az ellenforradalmi korszak két határmezsgyéjét is ide számítva, illetve azon belül is (1919—1944) viszonylag sűríteni a kutatásra kiemelő éveket. Még hozzá olyképpen, hogy azok részben (bizonyos konfrontáció lehetőségével is számolva) egybeessenek a mezőgazdasági összeírás és a népszámlálások esztendeivel is (1920, 1930, 1935 és 1941). Regionális kiemelések — most nem is beszélve arról, hogy egyes megyék anyaga amúgysem teljes, a munka első stádiumában azért nem lennének célszerűek, mert egyrészt a megyehatárok nem azonosak a régiók kereteivel, másrészt meg éppen a reprezentáció tárgyát illetően és annak alapján mutatkoznék értelmese az ingatlanmozgások bizonyos táji különbségei bemutatásának is. A többi között ezért is funkciója van a földingatlanügyletekkel kapcsolatos hely-megjelöléseknek. Másképpen ugyanis elképzelhetetlen a nagyobb vagy egy-egy kisebb régió határainak helyes megvonása.

Ilasonlóan nemleges válasz mutatkozik helyesnek arra a kérdésre is, hogy vajon nem könnyítene-e a munkán a csak paraszti ingatlanügyletek kiemelése, azaz a más foglalkozásúaké-
nak a kihagyása már a lajstromozásnál. Nemcsak azért nem kívánatos ez, mert az utóbbiak aránya amúgysem jelentős, hanem mert a vegyes (paraszt — nem paraszt közötti, vagy a tisztán más foglalkozásúak körében kötött) ügyletek, maguk is a földingatlanoknak egyfajta mozgásirányát fejezik ki, melynek vizsgálata szorosan a tárgy lényegéhez tartozik. Sajnos, egyes esetekben éppen az okozza a nehézséget, hogy az ügyletekben résztvevő feleknek, vagy azok egyikének nem jelzi a foglalkozását (vagy birtokhelyzetét) a forrás. Az ilyen esetek azonban a gyakorlatban legfőképpen — mint azt már másutt is jeleztük — az összegző számításoknál okoznak külön problémát.

Természetesen a reprezentáció az idő- és térbeli különbségekről is csak akkor árulkodik, ha van mondanivalója. Ehhez, az itt áttekintett munkafázis: a lajstromozás, azonban csak anyagot, adatokat közvetít. Mindezt fel is kell dolgozni ahhoz, hogy az ingatlanmozgások társadalmi hatását fölmérhessük. Elébe menni persze nem lehet az eredményeknek, mint ahogy ezúttal még az a nem teljesen mellékes probléma sem tisztázható, hogy mennyi lenne ebben az *újabb fázisban* a gépi munka szerepe. Mégis, újra nem kicsinyítve e források — már korábban is jelzett — egyidejű funkcionális körével kapcsolatos korlátokat (a teljes ingatlanforgalom, az ügyletekben résztvevők teljes birtokhelyzete tükrözésének hiánya), már az előzetes tájékozódás, valamint a konkrét mintavétel alapján is bizonyosnak látszik, hogy ezek kellő reprezentációs alapot nyújtanak az ingatlanforgalom egyes paraszti rétegekre gyakorolt hatásának a bemutatására. Ugyanakkor más forrásokhoz képest lehetővé teszik a kutató számára, hogy az egyidejű, statikusan rögzített kategóriákat *akaratlagosan* alakítsa, kombinálja és *folymatos* változásban vizsgálja. Ezért várható, hogy a feldolgozás eredményeként az eddigieknél megbízhatóbb képet kapunk az egyes rétegek közötti, alapvetően tőkés természetű ingatlanmozgások *irányáról, nagyságrendjéről, váltakozó dinamikájáról*, továbbá kiváltképpen a parasztság egyes rétegeit sújtó „sarok” fő csoportjáról: a *földárról, a bérleti díjről* és az egyéb *terhek* (jelzálog, megváltási részlet stb.) természetéről és nem utolsósorban a „földreform” sorsáról. Mindezek együtt alapvető tényezői, egyszersmind mutatói a parasztságban a tőkés fejlődés utolsó negyedszázadában zajló folyamatok: a szociális helyzet alakulásának, a rétegződés irányának, a felbomlás fokának, melyeknek új forrásokon nyugvó, új aspektusú társadalomtörténeti bemutatása már régtől várat magára.*

* A Bevezetés és a polgárság kutatására vonatkozó fejezet Vörös Károly, a XIX. századi parasztság kutatására vonatkozó fejezet Sándor Pál, a két világháború közötti parasztságtörténeti kutatására vonatkozó fejezet Orbán Sándor munkája.

Melléklet* a III. fejezethez

1. A földingatlan eladójának foglalkozása (birtokhelyzete)

juttatott**	szegényparaszt	kis- vagy középparaszt	nyugdijas	iparos kereskedő
%-ban				
49	13	18	13	7

2. A vevő foglalkozása (birtokhelyzete)

juttatandó**	szegényparaszt	kis- vagy középparaszt	iparos	közalkalmazott	munkás	egyéb
20	12	53	10	3	1	1

3. A vevő vétel utáni birtokhelyzete (kat. holdban)

1 alatt	1—3	3—5	5—10	10—15	15—20	20—25	25—35	35 fölött
32	22	16	18	6	3	1	1	1

4. Az adás-vételben szereplő ingatlan helye

Makó	Elek	Gyála	Magyarbáns-hegyes	Kiszombor	Dombegyháza	Battonya
26	15	10	9	6	5	4

Kunágota	Csanádpalota	Mezőkovács-háza	Másutt
4	3	3	15

5. Az ingatlan nagysága (kat. holdban)

1 alatt	1—3	3—5	5—10	10—15
70	25	2	1	2

* A melléklet Csanád megye közigazgatási bizottsága gazdasági albizottsága elé került adásvételi ügyletekből, az iktatás sorrendjében (1934) kiemelt 200 eset alapján készült. A számításnál azonban csak az értékelhető mennyiségek lettek figyelembe véve, amelyeknek aránya más-más az egyes pontok esetében. A számok %-értéket jelentenek és összeadva 100%-ot tesznek ki.

** 1920: XXXVI. tc. alapján végrehajtott (Nagyatádi-féle) földreform nyomán.

6. Az ingatlan művelési ága

szántó	házhely	házhely kész vagy készülő házzal	legelő	kert	szőlő
66	18	10	3	2	1

7. Az ingatlan terhelése

juttatási ár törlesztése*	építési kölcsön	jelzálog
92	5	3

8. Az ingatlan vételára (Pengő/négyszögölenként)

∅	0,5	0,5—1,0	1,0—2,0	2,0 fölött
7	60	25	5	3

9. A vételár kifizetésének módja

egyben	részletekben	juttatási ár törlesztéseként
13	11	76

* Itt szinte kivétel nélkül a Nagyatádi-féle földreform keretében eszközölt juttatásoknak az eredeti juttatottaktól való törlesztésképtelenség miatti — vételár nélküli — átvételéről van szó.